

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

**TEXT FLY WITHIN
THE BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184114

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—43—30-1-71—5,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. S234.592
UG5I Accession No. P. G. 526

Author

Title इन्द्रविरजोपमिषा . 193

This book should be returned on or before the date last marked below

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः ५

आनन्दगिरिछतटीकासंवलितशांकरभाष्योपेता ।

ईशावास्योपनिषत् ।

हामहोपाध्यायैः आगात्रे इत्युपाह्वैर्बालशास्त्रिभिः संशोधिता ।

ब्रह्मानन्दसरस्वतीकृतमीशावास्यरहस्यम् ।

शंकरानन्दकृतेशावास्यदीपिका ।

रामचन्द्रपण्डितकृतेशावास्यरहस्यविवृतिः ।

एतत्पुस्तकत्रितयमानन्दाश्रमस्यपण्डितैः संशोधितम् ।

उवटार्यकृतमीशावास्यभाष्यम् ।

आनन्दमट्टोपाध्यायकृतमीशावास्यभाष्यम् ।

अनन्ताचार्यकृतमीशावास्यभाष्यम् ।

इदं पुस्तकत्रयं मुम्बापुरीनिवासिभिर्वेदशास्त्रज्ञैर्महामहोपाध्यायै-
र्बोडस इत्युपाह्वै राजारामशास्त्रिभिः संशोधितं च ।

—:○:—

एतानि

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् 'महादेव चिमणाजी आपटे' इत्यभिधेय-

महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितानि ।

अथेशाषास्योपनिषद्भूमिका ।

भो भोः सुधियो विद्वांसो विदितमेवैतत्तत्रभवतां, यत्किञ्च संप्रत्यस्मिञ्जगति विभि-
न्नेषु द्वीपेषु विभिन्नेषु देशेषु च ये ये धर्मास्तत्प्रानपादका ग्रन्थाश्चोपलभ्यन्ते । तेषु
वैदिकधर्मस्य वैदिकग्रन्थानां चातिप्राचीनत्व मूढभूतत्वं च निर्विवादमेव सर्वैराद्रियते ।
यद्यपि स्वभ्वधर्माभिमानग्रहगृहीताः केचन वेदस्य प्राचीनत्वे विवदन्तो दृश्यते । ते
तथैव विवदन्तु नाम । तथाऽपि निर्मत्सराः समाधियो विवेकिनो नात्र विप्रतिपद्यन्ते ।
त इम आर्याणां चतुर्विधपुरुषार्थसाधनभूताश्चतुर्दशविद्यानां चतुःषष्टिकलानां च मूल-
भूता वेदा भगवता जगत्कारणेन परमात्मनाऽऽदिकवये ब्रह्मणे हृदैवोपदिष्टाः । स च
ब्रह्मा तानितरेभ्यः प्रकाशयामास । तद्यथा—

समाहितात्मनो ब्रह्मन्ब्रह्मणः परमेश्चिनः ।
हृद्याकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते ॥
ततोऽभूच्चिद्वदोकारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराद् ।
स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः ॥
स सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनम् ।
तस्य ह्यासंख्यो वर्णा अकाराद्या भृगूद्गह ॥
धार्यन्ते यैस्त्रयो भावा गुणनामार्थवृत्तयः ।
ततोऽक्षरसमाम्नाचमसृजद्भगवानजः ॥
अन्तःस्थोऽप्यस्वरस्पर्शहृद्वदीर्घादिलक्षणम् ।
तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः ॥
सव्यः हृतिकान्सोकारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ।
पुत्रानध्यापयत्तांस्तु ब्रह्मर्षिन्ब्रह्मकोविदान् ॥
ते तु धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ।
ते परम्परया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः ॥
चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः । इति ।

एवं ब्रह्मणः सकाशात्तत्पुत्रा ये मरीच्यादयस्तेभ्यः शिष्यप्रशिष्यादिपरम्परया वेदाः
प्रसृता बभूवुः । द्वापरादिषु वेदविस्तरकर्तारोऽन्ये वेदव्यासा आसन् । अस्मिन्नप्यन्तरे—

पराञ्चरात्सत्यवत्यामंशांश्चकलया विभुः ।
अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥

ऋग्यजुःसाम्नां राशीनुद्धृत्य वर्गशः ।
चतस्रः संहिताश्वके मन्त्रैर्मणिगणा इव ॥ इति ।

ताश्च ऋग्यजुःसामाथर्वारुयाश्वतस्रः संहिताः पैलवैशंपायनजैमिनिमुमन्तुसंज्ञकैश्च-
तुर्भिः स्वशिष्यैर्ग्राहयामास मगवान्पाराशर्यो वेदव्यासः । ते च पैलादयः स्वस्वशिष्या-
नध्यापयामासुः स्वां स्वां संहिताम् । तत्र यजुर्वेदधरस्य वैशंपायनस्य याज्ञवल्क्यप्रभू-
तयो बहवः शिष्या आसन् ।

अथ कदाचिद्भगवान्वैशंपायनो ब्रह्महत्यां बालहत्यां स्वस्त्रीयहत्यां चावाप्तवानाक-
स्मिकेन दैवयोगेन । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

ऋषियोऽद्य महामेरौ समाजे नाऽऽगमिष्यति ।
तस्य वै सप्तरात्रात्तु ब्रह्महत्या भविष्यति ॥
पूर्वमेवं मुनिगणैः समयोऽभूत्कृतो द्विज ।
वैशंपायन एवैकसं व्यतिक्रान्तवांस्तदा ॥
स्वस्त्रीयं बालकं सोऽथ पदा स्पृष्टमघातयत् । इति ।

एवमृषिकृतसमयानुसारेण मेरुपर्वत ऋषिसमाजेऽगमनाद्ब्रह्महत्यामनिच्छयाऽपि पदा
स्पृष्टस्य बालस्य मरणात्स्वस्त्रीयहत्यां बालहत्यां च लब्धवतो वैशंपायनस्य शिष्या
गुरोर्निर्देशेन तत्पापशान्तय उग्रं तपश्चेरुः । अतस्तेषां चरकाध्वर्यव इति प्रथाऽऽसीत् ।
एवं तपश्चरतोऽन्यान्सहाध्यायिनोऽवजानन्निव—

याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो मगवन्क्रियत् ।
चरित्वेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ॥
सतीर्थ्यानिघिक्षिपता याज्ञवल्क्येन—

इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याद्वलं त्वया ।
विभावमन्त्रा श्लिष्येण मदधीतं त्यजाऽऽश्विति ॥

सोऽपि प्रभाववाञ्छिष्यो याज्ञवल्क्यो गुरोर्वैशंपायनादधीतं यजुषां गणं छर्दित्वा
तदन्तिकान्निर्गतः । अथ तच्छर्दितान्यजुर्गणान्बीक्ष्य वेदलोलुपा ऋषयश्छर्दितस्य विप्र-
रूपेणाऽऽदानमनुषितामिति विचार्य तित्तिरसंज्ञकपाक्षिरूपेण याज्ञवल्क्यत्यक्तान्यजुर्ग-
णानाददुः । ततश्च सा तैत्तिरीयेति प्रासिद्धा शाखाऽभवत् ।

अथ याज्ञवल्क्यो गुरोर्वैशंपायनादप्याधिकानि यजुषि गवेषयन्भगवन्तमर्कं चतुर्णां
वेदानामाश्वरमुपतस्थे । तथा च श्रुतिः—

ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः ।
सामवेदेनास्तमये महीयते । वेदैरशून्यस्त्रिभिरिति सूर्यः ॥ इति ।

तस्य भक्त्या तुष्टो भगवानादित्यो वाजिरूपधरो भूत्वा—

यजुंष्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादितः । इति ।

एवं याज्ञवल्क्योऽर्काद्वेदमधीत्य कण्वमध्यंदिनप्रभृतीन्स्वशिष्यानध्यापयामास । ते च रविणाऽश्वरूपेण वाजेभ्यः केसरेभ्यो वाजेन वेगेन वा संन्यस्तास्त्यक्ताः शाखा वाज-सनासंज्ञारतासां ग्रहणाद्वाजसनेयिन इत्याचक्षते ।

तदेवं यजुर्वेदस्य द्वौ भेदौ । वैशंपायनेन महर्षेर्वेदव्यासादधीता चरकाध्वर्यवादी-न्स्वशिष्यानध्यापिता संहिता कृष्णयजुःसंहितेत्यभिधीयते । याज्ञवल्क्येन वाजिरूप-धरात्सूर्यादधीता कण्वमध्यंदिनादीनध्यापिता संहिता शुक्लयजुःसंहितेत्याचक्षते । शुक्लयजुर्वेदस्य पञ्चदश शाखाः । तदुक्तं होलीरभाष्ये—

“ आदित्येनाऽऽधायित्वादादित्यान्युच्यन्ते । वाज इत्यन्नस्य नामधेयम् । ‘ अन्नं वै वाजः ’ इति श्रुतेः । वाजस्य सनिर्दानं यस्य महर्षेरस्ति सोऽयं वाजसनिः । तस्य पुत्रो वाजसनेयः । तस्य याज्ञवल्क्य इति नामधेयम् । याज्ञवल्क्येन तानि यजुंषि महर्षिभ्यः पञ्चदश समर्पितानि ” [इति] ।

केषांचिन्मते सप्तदश भेदाः । तदेव शाखाभेदेऽपि न संहिताभेदः । केवलं पाठ-भेद एव ।

सेयं शुक्लयजुःसंहिता काण्डद्वयात्मिका । “ ऋग्मिः स्तुवन्ति यजुर्भिर्यजन्ति ” इत्याभिधानाद्यजनात्मिकायामस्यां संहितायां प्रथमाध्यायस्य प्रथममन्त्रमारभ्यैकोन-नचत्वारिंशाध्यायसमाप्तिपर्यन्तं दर्शपूर्णमासाद्यश्वमेधान्तं कर्मकाण्डं प्रतिपादितम् । अन्तिमे चत्वारिंशोऽध्यायेऽष्टादशभिर्मन्त्रैर्ज्ञानकाण्डं प्रतिपादितम् । तस्य च ज्ञानका-ण्डप्रतिपादकत्वाद्ब्रह्मविद्यापराणां सहेतोः संसारस्यात्यन्तोच्छेदकत्वाद्ब्रह्मविद्योपनि-षदित्याभिधीयते । उपनिषदिति ‘ षद्लृ विशरणे ’ इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य विशर-णार्थस्य घातोः क्विपि रूपम् । उप नितरां सादयति संसारहेतुभूतामविद्यां नाशयती-त्युपनिषद्ब्रह्मविद्या । तदर्थप्रतिपादकग्रन्थोऽप्युपचारादुपनिषदित्याभिधानवान्भवति । यथाऽऽहुराचार्याः—

उपनीयेममात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं ततः ।

निहन्त्यविद्यां तज्जं च तस्मादुपनिषन्मता ॥ इति ।

सेयं संहितोपनिषदिति, ईशावास्यमित्यादिमं मन्त्रमुपजीव्येशावास्योपनिषदिति आभिधीयते ।

ननु—“ ईशावास्यादयो मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्ताः । तेषामकर्मशेषस्याऽऽत्मनो
 बाधात्प्रकाशकत्वात् ” इत्येतेषां मन्त्राणां कर्मस्वविनियोगे कारणमुक्तम् । तत्र
 प्रथमाध्यायमारभ्यैकोनचत्वारिंशत्तमाध्यायपर्यन्तं तेषां तेषां मन्त्राणां तेषु तेषु दर्श-
 पूर्णमासाद्यश्वमेधान्तेषु यथा विनियोगस्तथैव कर्मप्रतिपादकत्वाभावेऽपि सहस्रशीर्षे-
 त्यादिष्वदीशावास्यादीनामपि मन्त्राणां कर्मसु यथाकथंचन विनियोगः किं न स्यात्—
 इति चेत् । मेवम् ।

“ ऋचा पुरुषं ब्रह्माणं दक्षिणतः पौरुषेण नारायणे
 नाभिष्ठौति । ‘ सहस्रशीर्षा पुरुषः ’ इत्यनेन षोडशर्चेन ”

इत्यादिवत्कर्मसु प्रमाणतो विनियोगाभावात्कर्मप्रतिपादकत्वाभावाच्च । तर्हि बाग-
 करुपना कुतो न क्रियत्र इति चेत् । न । विशेषं परिहृत्यैव सा करुपना मविष्यति ।
 अत एव श्रीमदाचार्यमगवत्पादेः—

“ विरोधादेवाविनियोगस्तेषां मन्त्राणां कर्मणि ”

इति प्रतिपादितम् । तस्माद्विहितकर्मणा शुद्धान्तःकरणस्याधिकारिण आत्मस्व-
 रूपप्रकाशनेन शोकमोहादिसाधनाज्ञाननिवृत्तिपूर्वकमात्मस्वरूपं दर्शयतीत्याभिधेयसंब-
 न्धप्रबोचनवानियमीशावास्यादिमन्त्रसंग्रहः ।

सेषमुपनिषद्भाष्यटीकादीपिकारहस्यादिसंवल्लिता सर्वसुलभा मध्विविति विचार्याऽऽन-
 न्दश्रमाधिपतिना स्वकीयप्रभावस्थां संगृहीता । इयं च कलिकाताराजबान्यां बङ्ग-
 देशीबास्थितिकंसांमाजानुमत्या (बंगाल आशियाटिकसोसाइटी) श्चांकरभाष्यानन्द-
 गिरिकृतटीकासहिता मुद्रिताऽऽसीत् । सा चाधुना दुष्प्राप्या संवृत्ता । किंच तत्रो-
 क्तादिभाष्यत्रयरहस्यदीपिकादिसंग्रहाभावान्न सा विदुषां प्रीतयेऽलमितीयं पुनर्मुद्रिता ।
 अस्मां च—

- १ आनन्दज्ञानविरचितटीकासनाथमीशावास्यशांकरभाष्यम् ।
- २ उषटार्थकृतमधवोवटाचार्यकृतमीशावास्यभाष्यम् ।
- ३ ब्रह्मानन्दकृतमीशावास्यरहस्यम् ।
- ४ शंकरानन्दकृतेशावास्यदीपिका ।
- ५ रामचन्द्रपाण्डितकृतेशावास्यरहस्यविवृतिः ।
- ६ आनन्दभट्टोपाध्यायकृतमीशावास्यभाष्यम् ।
- ७ अनन्ताचार्यकृतमधवाऽऽनन्ताचार्यकृतमीशावास्यभाष्यम् ।

१ केषुचित्पुस्तकेषु ‘ आनन्दज्ञानः ’ इति केषुचित्पुस्तकेषु ‘ आनन्दगिरिः ’ इति श्लोकर-
 ह्यतः । तथाऽपि तत्र न कश्चिद्देवः । नोमद्वयमेकस्यैवेति विदुषां मतम् ।

एतानि सप्त संगृहीतानि सन्ति । तत्रोवटार्यानन्दमट्टोपाध्यायानन्ताचार्यकृतं भाष्यत्रयं न केवलमस्या उपनिषद् एव, अपि तु समग्राया अपि शुक्लयजुःसंहिताया भाष्याणि तैः कृतानीत्यन्तिमवाक्यात्प्रतीयते । आनन्दभट्टोपाध्यायोऽनन्ताचार्यश्च काण्वावेवेति प्रतीयते । उवटार्यस्तु माध्यंदिनः । तेन तच्छाखापाठमाश्रित्यैव व्याख्यतम् । रहस्यविवृतिस्तु स्वतन्त्रैव । न सा ब्रह्मानन्दकृतरहस्यविवृतिः । तेन तु प्रथमं श्लोकरूपेण संक्षेपतो रहस्यं विरच्य तस्यैव विवृतिः कृतेति प्रतीमः । शुक्लयजुःसंहितायां सायणभाषवा-चार्यकृतं महीधरकृतं च भाष्यद्वयं वर्तते । शार्मण्यदेशमुद्रितपुस्तके टिप्पणीरूपेण द्वयमपि संगृहीतम् । कालिकातामुद्रितपुस्तके महीधरभाष्यमेकमेव वर्तते । भाष्यद्वयम-पीदं प्रसिद्धत्वान्मुद्रितत्वात्संप्रत्यपि सुखभत्वाच्च नास्माभिः संगृहीतम् । स एष प्रयत्नो विदुषां मोदमावहन्सर्वत्र विजयतामित्याशास्ते—

तत्रभवदन्तेवासी—

वामनशास्त्रिशर्मा.

मुंबई—गिरगांव मार्गशीर्षे }
शुक्लप्रतिपत् शके १८१० । }

आदर्शपुस्तकालेखपत्रिका ।

—:०: —:०:—

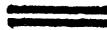
ईशावास्योपनिषद् आदर्शपुस्तकानि शुद्धीकरणार्थं येषां मिलितानि तेषां
संज्ञा नामानि च कृपयन्तया प्रदर्शयन्ते—

- (क.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकं विन्डोयिकास्थं मुद्रितं कैलाः
सवासिनां वे० शा० संपन्नदेवोपाह्ववालशास्त्रिणां तद-
धिकारिभिर्दत्तम् ।
- (ख.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकं काश्यां शिलामुद्रितं रा०
रा० महादेव चिमणाजी आपटे इत्येतेषाम् । मुद्रण-
कालः संवत् १९२९.
- (ग.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यभाष्यं पुण्यपत्तननिवासिभिः श्रीयुतैः रा० रा०
तात्यासाहेव खासगीवाले इत्येतैर्दत्तम् ।
- (घ.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकं बटोदरनिवासिभिः श्रीयुतैः
पटवर्धनोपाह्वैः रा० रा० कृष्णरावभीमाशंकरैर्दत्तम् ।
- (ङ.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकम् । इन्दूरपुरनिवासिभिः किवे
इत्युपाह्वैः श्रीयुतैः रा० रा० भाऊसाहेव बाळासाहेव
इत्येतैर्दत्तम् ।
- (च.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकं विंचूरपुरनिवासिभिः श्रीयुतैः
रा० रा० रावसाहेव अण्णासाहेव इत्येतैर्दत्तम् । ले-
खनकालः शके १७३८.
- (छ.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकं मुम्बापुरनिवासिनां वे० शा०
संपन्नजयकृष्णमहाराजानां तदधिकारिभिर्दत्तम् ।
- (ज.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकं बडलीग्रामनिवासिभिः वे०
शा० संपन्नैश्विदम्बरदीक्षितकुलोत्पन्नमार्तण्डदीक्षितैर्दत्तम् ।
- (झ.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकं करवीरपुरनिवासिभिः श्री-
युतैः वे० शा० संपन्नैर्गुरुमहाराजैर्दत्तम् । लेखनकालः
संवत् १८७५.
- (ञ.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं करवीरपुरनिवासिभिः श्रीयुतैः वे०
शा० संपन्नैर्गुरुमहाराजैर्दत्तम् ।

- (ट.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं करवीरपुरनिवासिभिः वे० शा० संपन्नैर्द्रविडोपाह्वैर्नानाशास्त्रिभिर्दत्तम् ।
- (ठ.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकम् । अष्टेग्रामनिवासिभिर्लिपये इत्युपाह्वैः रा० रा० गोविन्दशर्माभिर्दत्तम् ।
- (ड.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकम् । उज्जयिनीक्षेत्रनिवासिभिः वेदशास्त्रज्ञैः सोरटीब्रुवां इति प्रसिद्धैर्दत्तम् ।
- (क.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं पुण्यपत्तननिवासिभिः श्रीयुतैः रा० रा० भाऊसाहेब नगरकर इति प्रसिद्धैर्दत्तम् ।
- (ख.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सासवडग्रामनिवासिभिः श्रीमद्भिः पुरंदरे इत्युपाह्वैः रा० रा० मल्हारराव इत्यारुथैर्दत्तम् । लेखनकालः शके १७६५.
- (क.) इति संज्ञितम्—उवठार्थकृतमीशावास्यभाष्यं समूलं विंचूरग्रामनिवासिभिः श्रीमद्भिः रा० रा० रावसाहेब इत्येतैर्दत्तम् ।
- (ख.) इति संज्ञितम्—उवठार्थकृतमीशावास्यभाष्यं बटोदरनिवासिभिः पटवर्धनोपाह्वैः श्रीमद्भिः रा० रा० कृष्णरावभीमाशंकरैर्दत्तम् ।
- (क. ख.) इति संज्ञितम्—ब्रह्मानन्दसरस्वतीकृतेशावास्यरहस्ये समूले बटोदरनिवासिभिः पटवर्धनोपाह्वैः श्रीमद्भिः रा० रा० कृष्णरावभीमाशंकरैर्दत्ते । लेखनकालः शके १७७१.
- (ग.) इति संज्ञितम्—ब्रह्मानन्दसरस्वतीकृतमीशावास्यरहस्यं समूलं करवीरपुरनिवासिभिः वे० शा० संपन्नैः श्रीमद्भिर्गुरुमहाराजैर्दत्तम् ।
- (घ.) इति संज्ञितम्—ब्रह्मानन्दसरस्वतीकृतमीशावास्यरहस्यं समूलं रा० रा० आपटे इत्युपाह्वमहादेव चिमणाजी इत्येतेषाम् ।
- (ङ.) इति संज्ञिता—शंकरानन्दकृतेशावास्यदीपिका विंचूरग्रामनिवासिभिः श्रीमद्भिः रा० रा० रावसाहेब इत्यारुथैर्दत्ता ।
- (झ.) इति संज्ञिता—शंकरानन्दकृतेशावास्यदीपिका मुम्बापुरनिवासिनां वे० शा० संपन्नजयकृष्णमहाराजानामाधिकारिभिर्दत्ता ।

- (ग.) इति संज्ञिता—शंकरानन्दकृतेशावास्वदीपिका बटोदरनिवासिभिः पद-
वर्धनोपाहैः श्रीमद्भिः रा० रा० कृष्णरावभीमाशंकरा०
भिषैर्दत्ता ।
- (घ.) इति संज्ञिता—शंकरानन्दकृतेशावास्यदीपिका शुद्धिता श्रीमद्भिः रा०
रा० भाऊसाहेब नगरकर इत्यैर्दत्ता ।
- (क.) इति संज्ञिता—रामचन्द्रपण्डितकृतेशावास्यरहस्याविवृतिः सम्पूला करवी-
रपुरनिवासिभिः वे० शा० संपन्नैः श्रीयुक्तैर्गुरुमहाराजैर्दत्ता ।
- (क.) इति संज्ञितम्—आनन्दभट्टोपाध्यायकृतमीशावास्वभाष्यं सम्पूलं बडली-
ग्रामनिवासिभिः वे० शा० संपन्नैर्मार्तण्डदीक्षितैर्दत्तम् ।
लेखनकालः शके १७९०.
- (क.) इति संज्ञितम्—अनन्ताचार्यकृतमीशावास्वभाष्यं सम्पूल बडलीग्रामनि-
वासिभिः वे० शा० संपन्नैर्मार्तण्डदीक्षितैर्दत्तम् ।

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्योपेता—

ईशावास्योपनिषत् ।

अथ शांकरभाष्यम् ।

ईशा वास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्तास्तेषामकर्मशेषस्याऽऽत्मनो याथात्म्यप्रकाशकत्वात् । याथात्म्यं चाऽऽत्मनः शुद्धत्वापापविद्धत्वैकत्वनित्यत्वाश्चरीरत्वसर्भगतत्वादि वक्ष्यमाणम् । तच्च कर्मणा विरुद्धचेतेति युक्त एवैषां कर्मस्वविनियोगः । नह्येवंलक्षणमात्मनो याथात्म्यमुत्पाद्यं विकार्यमाण्यं संस्कार्यं कर्तृभोक्तृरूपं वा येन कर्मशेषता स्यात् । सर्वासामुपनिषदामात्मयाथा-

आनन्दगिरिक्रीका ।

येनाऽऽत्मना परेणेशा व्याप्तं विश्वमशेषतः ।

सोऽहं देहद्वयी साक्षी वर्जितो देहतद्गुणैः ॥

ईशा वास्यमित्यादिमन्त्रान्व्याचिरुयासुर्भगवान्भाष्यकारस्तेषां कर्मशेषत्वशङ्कां तावद्ब्रुवदस्यति । तथा हि—कर्मजडाः केचन मन्यन्ते स्म । ईशा वास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मशेषा मन्त्रत्वाविशेषादिषे त्वादिमन्त्रवत् । अतः पृथक्प्रयोजनाद्यभावादव्यारुपेया इति तान्प्रत्याह—ईशा वास्यमित्यादय इति । कर्मस्वविनियुक्ता इति । इषे त्वेति शाखां छिनत्तीत्यादिवद्विनियोजकप्रमाणादर्शनात्प्रकरणान्तरत्वाच्चेत्यर्थः । श्रौत-विनियोगाभावेऽपि बर्हिर्देवसदनं दाभीत्यस्य बर्हिर्लवनप्रकाशनसामर्थ्याद्बर्हिर्लवने यथा विनियोगस्तथा कर्मशेषात्मप्रकाशनसामर्थ्येन कर्मस्वेषां विनियोग इत्यपि नाऽऽशङ्कनी-यमित्याह—तेषामिति । शुद्धादिविशेषणस्याऽऽत्मनः कर्मशेषत्वे प्रमाणाभावात्तद्या-यात्म्यं न केवलं कर्मानुपयोगे किन्तु कर्मणा विरुध्यते चेत्याह—याथात्म्यं चेति । शुद्धोऽहं स्वभावतौ नाऽऽगन्तुकेनापि पाप्मना विद्धः सर्वत्रैकोऽश्चरीर आकाशोपम इति जानन्न कटाक्षेणापि कर्म वीक्षते । किंत्वापातप्रतिपत्तिरप्येतादृशी निरुणद्धचेव कर्मप्रवृत्तिमित्यर्थः । किञ्च यः कर्मशेषः स उत्पाद्यो दृष्टो यथा पुरोडाशादिः । विकार्यः सोमादिः । आप्यो मन्त्रादिः । संस्कार्यो ब्रह्मादिस्तदुत्पाद्यादिरूपत्वं व्या-पकं व्यावर्तमानमात्मयाथात्म्यस्य कर्मशेषत्वमपि व्यावर्तयति । तथाऽऽत्मयाथात्म्यं कर्तृ भोक्तृ च न भवति । येन ममेदं समीहितसाधनं ततो मया कर्तव्यमित्यहंकारा-न्वयपुरःसरः कर्त्रन्वयः स्यादित्याह—नह्येवमिति । ननुपनिषदां जपोपयोगित्वाद्-न्यस्य च प्रमाणस्यादर्शनोच्चास्त्येवैतादृशमात्मयाथात्म्यं तत्राऽऽह—सर्वासामिति ।

१ घ. ड. छ. ज. 'मर्थ्यास्तत्र क' । २ च. ज. शुद्धत्वादि' । ३ क. ख. झ. 'तो न तु क' ।

४ घ. ड. छ. 'त्यधिकारा' । ५ क. ख. झ. 'नात्र निरूप्यमेवैताद' ।

शां० भा० त्म्यनिरूपणेनैवोपक्षयात् । गीतानां मोक्षधर्माणां चैवंपरत्वात् । तस्मादात्मनोऽनेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादि चाशुद्धत्वपापविद्धत्वादि चोपादाय लोकबुद्धिसिद्धिं कर्माणि विहितानि । यो हि कर्मफलेनार्थी दृष्टेन ब्रह्म-

आ० टी० यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति मीमांसाप्रसिद्धेः सर्वासामुपनिषदां चैकात्म्ये तात्पर्यदर्शनात् जपोपयोगित्वमुपनिषदां शक्यं वक्तुम् । तथा हि—ईशा वास्यमित्युपक्रम्य स पर्यगाच्छक्रमित्युपसंहारादनेजदेकं तदन्तरस्य सर्वस्येत्यस्यासदर्शनात्तदेवा आप्नुवन्नित्यपूर्वतासंकीर्तनात्को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति फलवत्तासंकीर्तनात्कुर्वन्नेवेहेति जिजीविषोर्भेददर्शिनः कर्मकरणानुवादेनासुर्या नाम त इति निन्दयैकात्म्यदर्शनस्य स्तुतत्वात्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधातीति युक्त्यभिधानाच्चास्यास्तावदुपनिषद् एकात्म्यतात्पर्यं दृश्यते । एवमन्यासामप्युपनिषदामुपक्रमोपसंहारैकरूप्याभ्यासापूर्वताफलवत्तार्थवादयुक्त्युपपादनानि षट् तात्पर्यलिङ्गानि विकल्पेन समुच्चयेन चास्माभिस्तत्त्वालोके दर्शितानीति नेह प्रतन्यन्ते । किंच प्रत्ययसंवादोऽपि बलवत्त्वे कारणं प्रसिद्धम् । विद्यते चोपनिषदर्थे गीतादिसंवादस्तस्मादुपनिषत्पदसमन्वयेनावगम्यमानमैकात्म्यं न प्रमाणान्तरानुपलम्भविरोधेनापलपनीयम् । यथेन्द्रियान्तरेणानवगम्यमानमपि रूपं चक्षुषाऽवगम्यमानं नापह्नूयते तथैकात्म्यमपि नापह्नववार्हमित्याह—गीतानामिति । 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ' इत्यादिगीतानाम् । 'एक एव हि भूनात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्' इत्यादिमोक्षशास्त्राणां चैकात्म्यपरत्वादित्यर्थः । यद्येतादृशमात्मतत्त्वं तर्हि निरधिकारित्वात्कर्मकाण्डमुच्छिद्येतेत्यपि नाऽऽशङ्कनीयमित्याह—तस्मादिति । औपनिषदात्मयाथात्म्यविज्ञानवत् इष्यत एव कर्मकाण्डाप्रामाण्यम् । यथा न हि स्यात्सर्वाभूतानीति निषेधशास्त्रार्थनिश्चयवत् इष्यत एव श्येनादिविध्यप्रामाण्यम् । यथा च तीव्रक्रोधाक्रान्तस्वान्तं प्रत्येव श्येनादिविधिप्रामाण्यं तथा मिथ्यात्मदर्शिनं प्रत्येव कर्मविधिप्रामाण्यमित्यर्थः । अत्र जैमिनिप्रमृतीनां संमतिमाह—यो हीत्यादिना । अर्थित्वादियुक्तस्य कर्मण्यधिकारः षष्ठेऽध्याये प्रतिष्ठापितः । अर्थित्वादि च

+ घ. क. सर्वभूतानीत्यत्र बहुपुस्तकेषु सर्वा भूतानीत्येव पाठो दृश्यते । स श्रुतिमूलक इत्यनुमीयते । सर्वो इति सर्वाणीत्यर्थकमेवाऽऽर्षत्वादिति श्रेयम् ।

१ क. ख. 'तीत्याभिधायिन्याश्चास्या' । झ. 'तीतियुक्त्यभिधायिन्याश्चास्या' । २ क. ख. झ. 'वर्कार' । ३ क. ख. झ. 'धेनोपलम्भनी' । ४ क. ख. 'पह्नवते' ।

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

हरिः ॐ ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् ।

शा० भा० वर्चमादिनाऽदृष्टेन स्वर्गादिना च द्विजातिरहं न काणकुब्जत्वाद्य-
नधिकारप्रयोजकधर्मवानित्यात्मानं मन्यते सोऽधिक्रियते कर्मस्विति ह्यधि-
कारविदो वदन्ति । तस्मादेते मन्त्रा आत्मनो याथात्म्यप्रकाशनेनाऽऽत्म-
विषयं स्वाभाविकमज्ञानं निवर्तयन्तः शोकमोहादिसंसारधर्मविच्छित्तिसा-
धनमात्मैकत्वादिविज्ञानप्रुत्पादयन्ति । इत्येवमुक्ताधिकार्यभिधेयसंबन्धप्र-
योजनात्मन्त्रान्संक्षेपतो व्याख्यास्यामः—

ईशा वास्यमित्यादि । ईशा ईष्ट इतीद् तेनेशा । ईशिता परमेश्वरः
परमात्मा सर्वस्य । स हि सर्वमीष्टे सर्वजन्तूनामात्मा संप्रत्यगात्म-
तया तेन स्वेन रूपेणाऽऽत्मनेशा वास्यमाच्छादनीयम् । किम् ।
इदं सर्वं यत्किंच यत्किंचिज्जगत्यां पृथिव्यां जगत्तत्सर्वं स्वेनाऽऽत्मने-

आ० टी० मिथ्याज्ञाननिदानम् । न हि नभोवन्निष्क्रियस्य स्वत एव दुःखासंसर्गिणः
परमानन्दस्वभावस्य सुखं मे स्याद्दुःखं मे मा भूदित्यर्थित्वं शरीरेन्द्रियसामर्थ्येन
च समर्थोऽहमित्यभिमानित्वं मिथ्याज्ञानं विना संभवतीत्यर्थः । यस्मादात्मया-
थात्म्यप्रकाशका मन्त्रा न कर्मविधिशेषभूता न च मानान्तरविरुद्धास्तस्मात्प्रयो-
जनादिमत्त्वमपि तेषां सिद्धमित्याह—तस्मादेत इति । व्याख्येयत्वमुक्त्वा प्रति-
पदं व्याचष्टे—ईशेति । ईश ऐश्वर्येऽस्य धातोः क्विपि लुप्ते कृदन्तरूपमीद् । तस्य
तृतीयैकवचनमीशेति । ननु कर्तारि क्विविधानात्परमात्मनश्चाविक्रियत्वात्कथं
क्विवन्तशब्दवाच्यतेति तत्राऽऽह—ईशेति । मायोपाधेरेशनकर्तृत्वसंभवात्कि-
बन्तशब्दवाच्यता न विरुध्यते निरुपाधिकस्य च लक्ष्यत्वं मविष्यतीत्यर्थः ।
ईशित्रीशितव्यभावेन तर्हि भेदः प्राप्त इत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वजन्तूनामात्मा
सन्निति । यथाऽऽदर्शादिषु प्रतिबिम्बानामात्मा सन्निबम्बभूतो देवदत्त ईशिता भव-
ति तथा कल्पितभेदेनेशित्रीशितव्यभावसंभवान्न वास्तवभेदानुमानं संभवतीत्यर्थः ।
वस आच्छादने । अस्य रूपं वास्यम् । तत्त्वत ईश्वरात्मकमेव सर्वं भ्रान्त्या यदनी-
श्वररूपेण गृहीतं तत्सर्वमीश्वर एवाऽऽत्मैवेति ज्ञानेनाऽऽच्छादनीयम् । सर्वात्मक

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥ १ ॥

शां० भा० श्वेन मत्यगात्मतयाऽहमेवेदं सर्वाभिते । परमार्थसत्यरूपेणानृतमिदं सर्वं चराचरमाच्छादनीयं श्वेन परमात्मना । यथा चन्दनागर्वादेरुदकादिसंबन्धजक्लेदादिजमौपाधिकं दौर्गन्ध्यं तस्वरूपनिर्घर्षणेनाऽऽच्छाद्यते श्वेन पारमार्थिकेन गन्धेन तद्देव हि स्वात्मन्यध्यस्तं स्वाभाविकं, कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकक्षणं जगदद्वैतरूपं जगत्यां पृथिव्यां जगत्यामित्युपलक्षणार्थत्वात्सर्वमेव नामरूपकर्माख्यं विकारजातं परमार्थसत्यात्मभावनया त्यक्तं स्यात् । एवमीश्वरात्मभावनया युक्तस्य पुत्राद्येषणात्रयसंन्यास एवाधिकारो न कर्मसु । तेन त्यक्तेन त्यागेनेत्यर्थः । न हि त्यक्तो मृतः पुत्रो वा भृत्यो वाऽऽत्मसंबन्धिताया अभावादात्मानं पालयस्यत्तस्यागेनेत्ययमेव वेदार्थः । भुञ्जीथाः पालयेथाः । एवं त्यक्तैषणस्त्वं मा गृधः गृधिमाकाङ्क्षां मा कार्षी-

आ० टी० ईश्वरोऽस्मीति ज्ञातव्यमेष तत्त्वोपदेशश्छान्दोग्ये तत्त्वमसीतिवदित्यर्थः । 'ब्रह्मैव सर्वमात्मैव सत्प्रकाशविशेषतः । हेयोपादेयभावोऽयं न सन्स्वप्नवदीर्यते' । उक्तं च—'न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति न विकल्पोऽस्ति तत्त्वतः । नित्यप्रकाश एवास्ति विश्वाकारो महेश्वरः' इति । यस्योपदेशिकज्ञानमात्रेणानृतदृष्टिर्न तिरस्क्रियते तस्य विचारादिप्रयत्नेन तत्त्वप्रकाशे सत्यनृतदृष्टिस्तिरस्क्रियेत्याभिप्रेत्य दृष्टान्तमाह—यथेति । चन्दनागर्वादेरुदकादिसंबन्धादाद्रीभावादिना जातं यद्दौर्गन्ध्यमौपाधिकं मिथ्या तद्यथा तस्वरूपनिर्घर्षणाभिव्यक्तेन स्वाभाविकेन गन्धेनाऽऽच्छाद्यते तद्वद्विचारादेः स्वरूपसद्भावाग्निमिथ्याबुद्धेर्बाधकत्वं संभवतीत्याह—तद्देव इतीति । स्वभावोऽनादिरविद्या तत्कार्यं स्वाभाविकमित्यादिबाधयोग्यत्वप्रदर्शनार्थं विशेषणम् । एवं विचारादिप्रयत्नवतोऽनृतदृष्टिस्तिरस्कारसंभवावनामुक्त्वा युक्त्यनाभिज्ञस्य सर्वमिदमहं चेश्वर एवेति भावनायामधिकृतस्य युक्तिकुशलस्य च विचारेऽधिकृतस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकार इह मन्त्रे विवक्षितस्तेन त्यक्तेनेत्यत्र त्यागपरामर्शात् । त्यजतेव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तः प्रत्यक्परं पदमित्यन्यत्राप्युक्तत्वात्पुत्राद्येषणायाश्चित्तविक्षेपहेतुत्वेन प्रसिद्धत्वाच्चेत्याभिप्रेत्याऽऽह—एवमीश्वरात्मेति । चिकीर्षितं संन्यासं स्तौति—तेन त्यक्तेनेति । त्यागेनाऽऽत्मा राक्षितः स्यान्नृष्टिक्रियात्मस्वरूपावस्थानानुकूलत्वात्त्यागस्येत्यर्थः । संन्यासिनः शरीरसंधारणोऽयुक्तकौपीनाच्छादनमिक्षाशनादिव्यतिरिक्तेऽपि कथंचिद्द्रव्यपरिग्रहे रागश्चेत्प्राप्नोति तन्नित्ये यत्नः कर्तव्यः । तस्य प्रधानविरोधित्वादित्याभिप्रेत्य नियमविधिमाह—एवं त्यक्तैषण इति ।

१ क. छ. ग. झ. न. ट. 'मेवार्थः' । २ घ. ङ. ट. 'रादेव वस्तुबलस' । च. छ. ज. 'रादवस्तुबलस' । ३ घ. ङ. छ. ज. ट. विधिस्तिर्त्त ।

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः ।

शा० भा० धनविषयाम् । कस्यस्विद्धनं कस्यचित्परस्य स्वस्य वा धनं मा काङ्क्षीरित्यर्थः । स्वदित्यनर्थको निपातः । अथवा मा गृधः । कस्मात् । कस्यस्विद्धनमित्याक्षेपार्थो न कस्यचिद्धनमस्ति यद्गृधयेत । आत्मैवेदं सर्वमितीश्वरभावनया सर्वं त्यक्तमत आत्मन एवेदं सर्वमात्मैव च सर्वमतो मिथ्याविषयां गृधिं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ १ ॥

एवमात्मविदः पुत्राद्येषणात्रयसंन्यासेनाऽऽत्मज्ञाननिष्ठतयाऽऽत्मा रासि-
तव्य इत्येष वेदार्थः । अयेतरस्यानात्मज्ञतयाऽऽत्मग्रहर्णायाशक्तस्येदमुपदि-
शति मन्त्रः—कुर्वन्नेवेति । कुर्वन्नेवेह निर्वर्तयन्नेव कर्माण्यग्निहोत्रादीनि
जिजीविषेज्जीवितुमिच्छेच्छतं शतसंख्याकाः समाः संवत्सरान् । तावाद्दि
पुरुषस्य परमार्थुर्निरूपितम् । तथा च प्राप्तानुवादेन यज्जिजीविषेच्छतं
वर्षाणि तत्कुर्वन्नेव कर्माणीत्येतद्विधीयते । एवमेवंप्रकारेण त्वयि जिजीवि-
षति नरे नरमात्राभिमानिनीत एतस्मादग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वतो वर्त-
मानात्प्रकारादन्वथा प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते
कर्मणा न लिप्येत इत्यर्थः । अतः शास्त्राविहितानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि
कुर्वन्नेव जिजीविषेत् । कथं पुनरिदमवगम्यते । पूर्वेण मन्त्रेण संन्यासिनो
ज्ञाननिष्ठोक्ता द्वितीयेन तदशक्तस्य कर्मनिष्ठेत्युच्यते । ज्ञानकर्मणोर्विरोधं

आ०टी०स्विदिति निपातस्य सामान्यार्थत्वेऽपि कस्यस्विदिति वितर्कार्थत्वमन्यत्र प्रसिद्धं
तदिह न गृह्यत इत्यनर्थकमित्युक्तम् । व्यवहारदृष्ट्याऽप्यात्मन एवेदं सर्वं
शेषभूतं जडस्य चित्परतन्त्रत्वाद्दतोऽप्राप्ते विषये नाऽऽकाङ्क्षा कर्तव्या । पर-
मार्थतस्त्वात्मैव सर्वमित्याकाङ्क्षाविषय एव नास्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

आद्यमन्त्रस्य पूर्वार्धेन तत्त्वोपदेशः कृतस्तृतीयपादेनापरिपक्वज्ञानस्य संन्यासवि-
धिरुक्तश्चतुर्थपादेन संन्यासिनो नियमविधिरुक्त इति प्रतिपदं व्याख्याय संक्षिप्या-
र्थमनुवदत्युत्तरस्य संबन्धामिधित्सया—एवमात्मविद इत्यादिना । पूर्वमन्त्रेण
ज्ञानं विहितं यस्य तस्यैवोत्तरमन्त्रेण कर्म विहितं ततः समुच्चयानुष्ठाने तात्पर्यं
मन्त्रद्वयस्येत्येकदेशी शङ्कामुद्भावयति—कथं पुनरिति । शुद्धब्रह्मज्ञानकर्म-
णोरेकाधिकारे विरुद्धत्वाद्दत्तुगमनत्रिदण्डिधर्मवदस्त्येव तत्रापि क्रमेणैककर्तृकत्व-
मिति चेन्न । विशिष्टरूपभेदाद्भिन्नाधिकारत्वात् । यच्चोक्तं ज्ञानकर्मणोर्वेदविहितत्वेन

१ क. ख. झ. म. 'णाश' । २ क. ख. झ. म. ट. 'युक्चितम्' । ३ क. ख. ज. झ. ट. 'म्' ।
यथा प्रा' । ४ क. ख. झ. म. ट. 'रे स्व' । ५ क. ख. ग. 'प्रस इ' । ६ क. ख. क. झ.
'इतः प्रा' !

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

आ०भा०पर्वतवदकम्प्यं यथोक्तं न स्मरसि किम् । इहाप्युक्तं यो हि जिजीवि-
षेत्स कर्म कुर्वन् । ईशा वास्यमिदं सर्वं तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः
कस्य स्विद्धनमिति च । न जीविते मरणे वा गृधिं कुर्वीतारण्यमियादिति
ष पदम् । ततो न पुनरियादिति संन्यासशासनात् । उभयोः फलभे-
दं च वक्ष्यति । इमौ द्वावेव पन्थानावनुनिष्क्रान्ततरौ भवतः क्रियाप-
थश्चैव पुरस्तात्संन्यासश्चोच्चारणे निवृत्तिपार्श्वेण त्रयस्य त्यागः । तयोः
संन्यासपथ एवातिरेचयति । न्यास एवात्यरेचयदिति च तैत्तिरीयके ।
द्वाविभावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो

आ०टी०शुद्धिसाम्याद्विरोधोऽसिद्ध इति तदसत् । ऋतुगमनत्रिदण्डधर्मभोरप्याविरोधप्र-
सङ्गात् । तदुभयं नैकस्य विहितमिति चेतुल्यमेतत्प्रतिषेधात्तत्र न समुच्चय इति
चेदिहापि न कर्मणा न प्रजया नानुर्थ्यायाद्बहुञ्छब्दानित्यादिप्रतिषेधस्तुल्यः ।
केवलकर्मविषयो निषेध इति न च वाच्यं केवलपदव्यवच्छेद्याभावात्समुच्चयविषे-
द्याप्यनिश्चितत्वात्तस्मान्न समुच्चये तात्पर्यं मन्त्रद्वयस्येत्याह—ज्ञानकर्मणोर्विरो-
धमिति । कर्तृत्वाद्यध्यासाश्रयं कर्म शुद्धत्वाकर्तृत्वादिज्ञानेनोपमृद्यत इति
संबन्धग्रन्थे यथोक्तं सहानवस्थानलक्षणं विरोधं किं न स्मरसि येनैकाधिकारत्वं
ययोः कल्पयसीत्यर्थः । मन्त्रलिङ्गादपि तयोर्भिन्नाधिकारत्वं प्रतीयत इत्याह—
इहाप्युक्तमिति । जिजीविषो रागिणः कर्मविहितं सर्वमीश्वर एवेति ज्ञानवतस्त्यागो
विहितः । किंच धनसंपन्नश्चैव कर्मण्यधिकारः । प्रथममन्त्रार्थाधिकारिणश्च धना-
काङ्क्षानिषेधेन कर्माधिकारनिषेधः प्रतीयत इत्यर्थः । जिजीविषा हि कर्माधिका-
रिण एव न ज्ञानाधिकारिण इत्यत्र प्रमाणमाह—न जीवित इति । अरण्यं
स्त्रीजनासंकीर्णमाश्रममियाद्बुद्धेदिति पदं वेदशास्त्रस्थितिस्ततोऽरण्यवासोपलक्षिता-
त्संन्यासान्न पुनरियात्कर्मश्रद्धया न प्रत्यावृत्तिं कुर्यादिति जिजीविषादिराहितस्य
संन्यासविधानादित्यर्थः । इतश्च नैकफलकामस्य ज्ञानकर्मणोरधिकारः प्रतिपत्तव्य
इत्याह—उभयोरिति । को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति सनिदा-
नानर्थप्रहाणं ज्ञानफलं वक्ष्यति । संसारमण्डलान्तर्गतमेव च देशान्तरप्राप्त्यायत्तं
हिरण्यगर्भपदप्राप्त्यादिलक्षणं कर्मफलं वक्ष्यति । अग्रे नय सुपथेत्यन्तेनेत्यर्थः ।
नारायणोपनिषद्वाक्यमपि भिन्नाधिकारित्वे प्रमाणयति—इमौ द्वावेवेति ।

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

तास्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चाऽऽत्महनो जनाः ॥ ३ ॥

शा० भा० निवृत्ताश्च विभावित इत्यादि पुत्राय विचार्य निश्चितमुक्तं व्यासेन वेदाचार्येण भगवता । विभागं चानयोर्दशयिष्यामः ॥ २ ॥

अथेदानीमविद्वन्निन्दार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते—असुर्याः परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुरास्तेषां च स्वभूता लोका असुर्या नाम । नामशब्दोऽनर्थको निपातः । ते लोकाः कर्मफलानि लोकयन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्त इति जन्मानि । अन्धेनादर्शनात्मकेनाज्ञानेन तमसाऽऽवृता आच्छादितास्तान्स्यावरान्ताम्प्रेत्य त्यक्त्वेमं देहमभिगच्छन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् । ये के चाऽऽत्महनः । आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महनः । के ते जना येऽविद्वांसः । कथं त आत्मानं नित्यं हिंसन्ति । अविद्यादोषेण विद्यमानस्याऽऽत्मनस्तिरस्करणात् । विद्यमानस्याऽऽत्मनो यत्कार्यं फलमजरामरत्वादिसंवेदनलक्षणं तद्धतस्येव तिरोभूतं भवतीति प्राकृताविद्वांसो जना आत्महन उच्यन्ते । तेन ह्यात्महननदोषेण संसरन्ति ते ॥ ३ ॥

आ० टी० पुरस्तात्सृष्टिकालेऽनुनिष्कान्ततरो भूतसृष्टिमनुप्रवृत्तौ भिन्नाधिकारित्वाद्दुःखयोः संन्यास एवातिरिक्तः श्रेष्ठो भवति परमपुरुषार्थोव्यवधानादित्यर्थः । व्यासवाक्यमपि संवादकमाह—द्वाविमाविति ॥ २ ॥

आद्यमन्त्रार्थं प्रपञ्चयितुं प्रथममविद्वन्निन्दा क्रियत इत्याह—अथेति । ते लोका इति तच्छब्दो यच्छब्दार्थे । यथाश्रुतमिति । येन यादृशं प्रतिषिद्धं विहितं वा देवतादिज्ञानमनुष्ठितं स तदनुरूपमेव योनिमाप्नोतीत्यर्थः । आत्महनत्वस्योदरभेदिनि प्रसिद्धेः कथमविद्वांस आत्महन इत्याह—कथं त इति । उदरभेदिनोऽध्यात्माधिकारे प्रसङ्गाभावादशुद्धत्वाध्यासेन तिरस्कार एवाऽऽत्महनत्वमित्याह—अविद्यादोषेणेति । यथा कस्यचिच्छुद्धस्य मिथ्याभिशापोऽशस्त्रवध उच्यते तद्वदात्मानि पापित्वाद्यध्यासोऽपि हिंसैवेत्यर्थः । अजरामरत्वादिलक्षणोऽहमिति संवेदनमभिधानं च यत्कार्यं तद्धतस्येव न दृश्यत इति हननमुपचर्यत इत्याह—विद्यमानस्येति । अस्याऽऽत्मघातस्य प्रायश्चित्तविधानादर्शनात्संसरणमेव फलमित्याह—तेन हीति ॥ ३ ॥

१ क. ख. 'वृत्तौ च वि' । घ. ड. च. ट. ठ. 'वृत्तिश्च विभाषित । झ. ञ. 'वृत्तौ चैव भाषित । २ ग. 'न्ति योमिमन्थे प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्थेऽनुसर्षन्ति य' । ३ ज. इति शङ्कते क' । ४ ख. घ. ज. 'नो ह्यात्मा' । ५ घ. ड. च. ज. ठ. फलितमि' ।

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनदेवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत् ।

शां० मा० यस्याऽऽत्मनो हननाद्विद्वांसः संसरन्ति तद्विपर्ययेण विद्वांसो जना मुच्यन्ते ते नाऽऽत्महनः । तत्कीदृशमात्मतत्त्वमित्युच्यते—अतेज-
दिति । अनेजत्, न-एजत् । एज् कर्म्यने कम्पनं चलनं स्वावस्थाप्रच्युतिस्त-
द्वर्जितं सर्वदैकरूपमित्यर्थः । तच्चैकं सर्वभूतेषु । मनसः संकल्पादिलक्षणा-
ज्जवीयो जववत्तरम् । कथं विरुद्धमुच्यते भ्रुवं निश्चलमिदं मनसो जवीय
इति च । नैष दोषः । निरुपाध्युपाधिभेदेनोपपत्तेः । तत्र निरुपाधिकेन
स्वेन रूपेणोच्यतेऽनेजदेकमिति । मनसोऽन्तःकरणस्य संकल्पविकल्पल-
क्षणस्योपाधेरनुवर्तनादिह देहस्थस्य मनसो ब्रह्मलोकादिदूरंगमनं संक-
ल्पेन क्षणमात्राद्भवतीत्यतो मनसो जविष्टत्वं लोके प्रसिद्धम् । तस्मिन्म-
नसि ब्रह्मलोकादीन्द्रुतं गच्छति सति प्रथमं प्राप्त इवाऽऽत्मचैतन्यावभासो
गृह्यतेऽतो मनसो जवीय इत्याह । नैनदेवा द्योतनाद्देवाश्चक्षुरादीनीन्द्रिया-
ण्येतत्प्रकृतमात्मतत्त्वं नाऽऽप्नुवन्न प्राप्तवन्तः । तेभ्यो मनो जवीयो मनो-
व्यापारव्यवहितत्वात् । आभासमात्रमप्यात्मनो नैव देवानां विषयी
भवति । यस्माज्जवनान्मनसोऽपि पूर्वमर्षत्पूर्वमेव गतम् । व्योमवद्ब्या-
पित्वात् । सर्वव्यापि तदात्मतत्त्वं सर्वसंसारधर्मवर्जितं स्वेन निरुपा-
धिकेन स्वरूपेणाविक्रियमेव सदुपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया
अनुभवतीवाविवेकिनां मूढानामनेकमिव च प्रतिदेहं प्रत्यवभासत
इत्येतदाह—तद्भावतो द्रुतं गच्छतोऽन्यानात्मविलक्षणान्मनोवागि-

भा० टी० उत्तरमन्त्रमवतारयति—यस्याऽऽत्मन इत्यादिना । अविक्रियमेकं चेदा-
त्मतत्त्वं कथं तर्हि केचन स्वर्गगामिणः केचन नरकगामिण इति सांसारिक-
व्यवस्था स्यादिति चेन्मनउपाधिनिबन्धनेत्याभिप्रेत्याऽऽह—मनस इत्यादिना ।
उपाधेरनुवर्तनात् । विक्रियादिव्यवहाराश्रयत्वमिति शेषः । ननु मनसो देहा-
न्तःस्थत्वाद्बहिर्गमनायोग्यत्वात्कथं वेगवत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—देहस्थस्येति ।
जवीयस्त्वाद्बहिर्गमनायोग्यत्वात्कथं वेगवत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—नैनदेवा ।
इति चक्षुरादिप्रवृत्तेर्भनोव्यापारपूर्वकत्वात्तद्विषयत्वे चक्षुरादिविषयत्वमप्यात्मनो
न संभवतीत्यर्थः । मनसो वा कथं न विषय आत्मेत्यत आह—यस्मादिति ।

१ घ. क. छ. 'मर्षत्' । २ क. ख. 'नं स्थिरत्वम्' । ३ क. ख. ग. क. च. छ. झ. ङ.
'जस्वोप' । ४ अ. 'धिकः स्वे' । ५ क. ख. घ. क. च. ङ. 'रस्थसंकरणं क्ष' । ६ घ. क.
झ. 'मर्षत्' । ७ अ. ठ. इत्यत आह । ८ क. ख. झ. 'रनुवर्तमानम्' । ९ क. 'रनिव' । १० घ. क. च.
छ. ङ. 'त् । कि' ।

तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा द-
धाति ॥ ४ ॥ तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

शां० भा० इन्द्रियमभृतीनत्येत्यतीत्य गच्छतीति । ईवार्थं स्वयमेव दर्शयति-
तिष्ठदिति । स्वयमविक्रियमेव सदित्यर्थः । तस्मिन्नात्मतत्त्वे सति नित्य-
चैतन्यस्वभावे मातरिश्वा मातर्यन्तरिक्षे श्वयति गच्छतीति मातरिश्वा वायुः
सर्वप्राणभृत्क्रियात्मको यदाश्रयाणि कार्यकरणजातानि यस्मिन्नोतानि
प्रोतानि च यत्सूत्रसंज्ञकं सर्वस्य जगतो विधारयितुं स मातरिश्वा । अपः
कर्माणि प्राणिनां चेष्टालक्षणानि । अग्न्यादित्यपर्जन्यादीनां ज्वलनदहनप-
काशाभिवर्षणादिलक्षणानि दधाति विभजतीत्यर्थः । धारयति वा ।
भीषाऽस्माद्वातः पयत इत्यादिश्रुतिभ्यः । सर्वा हि कार्यकारणादिविक्रिया
नित्यचैतन्यात्मस्वरूपे सर्वास्पदभूते सत्येव भवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

न मन्त्राणां जामिताऽस्तीति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थं पुनराह—तदेजतीति ।
तदात्मतत्त्वं यत्प्रकृतं तदेजति चलति तदेव च नैजति स्वतो नैव चलति
स्वतोऽचलमेव सच्चलतीवेत्यर्थः । किंच तद्दूरे वर्षकोटिशतस्यविदुषा-
मप्राप्यत्वाद्दूर इव । तत्, उ, अन्तिक इति च्छेदः । तद्वन्तिके समीपेऽ-
त्यन्तमेव विदुषामात्मत्वान्न केवलं दूरेऽन्तिके च । तदन्तरभ्यन्तरेऽस्य
सर्वस्य । य आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतेः । अस्य सर्वस्य जगतो नामरूप-
क्रियात्मकस्य तदु अपि सर्वस्यास्य बाह्यतो व्यापकत्वादाकाशवन्निरति-
शयसूक्ष्मत्वादन्यः । प्रज्ञानघन एवेति च शासनान्नरन्तरं च ॥ ५ ॥

आ० टी० यथा मनःस्थं परिमाणं मनसो न विषयोऽत्यन्ताव्यवधानात्तथाऽऽत्माऽप्यत्य-
न्ताव्यवधानान्मनसो न विषयस्तद्व्यापकत्वाच्चेत्यर्थः । उक्तात्मसंभावनायोपप-
त्तिमाह—तस्मिन्नात्मतत्त्वे सतीति । श्रौतानि कर्माणि सोमजपयःप्रभृति-
भिरद्भिः संपाद्यन्त इति संबन्धाल्लक्षणिकोऽप्युच्यते कर्मसु प्राणचेष्टायाश्चाव-
निमित्तत्वसिद्धेः । कारणवाचकः शब्दः कार्यं लक्षणया प्रयुक्त इत्यर्थः ।
ईश्वरस्यापि हिरण्यगर्भस्य नियतप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्याऽधिष्ठाता परमेश्वरः
संभाव्यत इत्युक्तमिदानीं मातरिश्चग्रहणमुपलक्षणार्थमादाय तात्पर्यमाह—
सर्वा हीति ॥ ४ ॥

जामिताऽऽलस्यं व्यापित्वाद्बाह्यतोऽस्ति निरतिशयसूक्ष्मत्वावन्तश्चेदस्ति तर्हि
निरन्तरमेकरसं न स्यान्मानाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—प्रज्ञानघन एवेति ॥५॥

१ घ. ङ. च. ठ. इममर्थं । २ ज. ठ. 'र्थकार' । ३ झ. ञ. ट. 'र्थकर' । ४ घ. च. छ.
'दिकि' । ५ क. ख. झ. प्राणिवे' ।

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

भा० भा० यस्तु । अः परिव्राड्मुमुक्षुः सर्वाणि भूताग्यव्यक्तादीनि स्थावरा-
न्तान्यात्मन्येवानुपश्यत्यात्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः । सर्वभूतेषु
अ तेष्वेव चाऽऽत्मानं तेषामपि भूतानां स्वमात्मानमात्मत्वेन यथाऽस्य
देहस्य कार्यकारणसंघातस्थाऽऽत्माऽहं सर्वप्रत्ययसाक्षिभूतश्चेतयिता केव-
को निब्रुणोऽनेनैव स्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्थावरान्तानामहमेवाऽऽत्मेति सर्व-
भूतेषु चाऽऽत्मानं निर्विशेषं यस्त्वनुपश्यति स ततस्तस्मादेव दर्शनात्
विजुगुप्सते विजुगुप्सां घृणां न करोति । प्राप्तस्यैवानुवादोऽयम् । सर्वा
हि घृणाऽऽत्मनोऽन्वयद्दुष्टं पश्यतो भवत्यात्मानमेवात्यन्तविशुद्धं निरन्तरं
पश्यतो न घृणानिमित्तमर्थान्तरमस्तीति प्राप्तमेव । ततो न विजुगुप्सत
इति ॥ ६ ॥

इममेवार्थमन्योऽपि मन्त्र आह—यस्मिन्सर्वाणि भूतानि । यस्मिन्काले
यथोक्तात्मनि वा तान्येव भूतानि सर्वाणि परमार्थात्मदर्शनादात्मैवाभूदा-
त्मैव संवृत्तः परमार्थवस्तु विजानतस्तत्र तस्मिन्काले तत्राऽऽत्मानि वा को
मोहः कः शोकः । शोकश्च मोहश्च कामकर्मबीजमजानतो भवति न त्वात्मैकत्वं
विशुद्धं गगनोपरं पश्यतः । को मोहः कः शोक इति शोकमोहयोरविद्या-
कार्ययोरक्षेपेणासंभवप्रदर्शनात्सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमेवोच्छेदः प्रद-
क्षितो भवति । ७ ॥

भा० टी० उक्तात्मज्ञानस्य फलं विधिनिषेधातीतजीवन्मुक्तस्वरूपेणावस्थानमित्याह—
यस्त्विति ॥ ६ ॥

निरतिशयानन्दस्वरूपमत एव दुःखास्पृष्टमात्मानमजानतः शोको भवति
हा हतोऽहं न मे पुत्रोऽस्ति न मे क्षेत्रमिति । ततः पुत्रादीन्कामयते तदर्थं देव-
ताराधनादि चिकीर्षति न त्वात्मैकत्वं पश्यतस्ततोऽन्वयव्यतिरेकाम्यां शोकादे-
रविद्याकार्यत्वावधारणांमूलाविद्यानिवृत्त्यैव शोकादेरात्यन्तिकी निवृत्तिर्विद्याफ-
लत्वेन विवाक्षिता लयमात्रस्य सुषुप्तेऽपि भावादित्याह—शोकश्च मोह-
क्षेत्यादिना ॥ ७ ॥

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्त्राविरं शुद्धमपाप-
विद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽ-
र्थान्धयदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

* अन्धं तमः प्रविशन्ति ये वियामुपासते ।

शा० भा० योऽयमतीतैर्मन्त्रैरुक्त आत्मा स स्वेन रूपेण किंलक्षण इत्याहायं
मन्त्रः—स पर्धगात्स यथोक्त आत्मा पर्यगात्परि समन्ताद्गाह्यवाना-
काशवद्वयापीत्यर्थः । शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मद्दीप्तिमानित्यर्थः । अकायमश-
रीरो लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थः । अव्रणमक्षतम् । अस्त्राविरं स्त्रावाः शिरा
वस्मिन्न विद्यन्त इत्यस्त्राविरम् । अव्रणमस्त्राविरमित्याभ्यां स्थूलष-
रीरमतिषेधः । शुद्धं निर्मलमविद्यामलरहितमिति कारणशरीरमतिषेधः ।
अपापविद्धं धर्माधर्मादिपापवर्जितम् । शुक्रमित्यादीनि वचांसि पुंलिङ्गत्वेन
परिणेतानि । स पर्यगादित्युपक्रम्य कविर्मनीषीत्यादिना पुंलिङ्गत्वेनोप-
संहारात् । कविः क्रान्तदर्शी सर्वदृक् । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेः ।
मनीषी मनस ईर्षिता सर्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः । परिभूः सर्वेषां पर्युपरि भव-
तीति परिभूः । स्वयंभूः स्वयमेव भवतीति येषामुपरि भवति चक्षुषि
भवति स सर्वः स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः । स नित्यमुक्त ईश्वरो याथा-
तथ्यतः सर्वज्ञत्वाद्यथातथा भावो याथातथ्यं तस्माद्यथाभूत्कर्मफलसाध-
नतोऽर्थान्कर्तव्यपदार्थान्धयदधाद्विहितवान्यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः ।
शाश्वतीभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः संचत्सराख्येभ्यः प्रजापत्तिभ्य
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अत्राऽऽद्येन मन्त्रेण सर्वेषणापरित्यागेन ज्ञाननिष्ठोक्ता प्रथमो वेदार्थः ।

आ० टी० योऽयमिति । स्तु प्रक्षरणे घातुः । स्त्रावयन्ति शरीरमिति स्त्रावाः शिराः
क्रान्तमतिक्रान्तं नष्टमित्युपलक्षणं भूतभविष्यद्वर्तमानदर्शी ॥ ८ ॥

प्रकरणाविभागं दिदर्शयिषुर्वृत्तमनुवदति—अत्राऽऽद्येनेति । यदुक्तं मास्करेण

* उवटभाष्येशावास्यरहस्येशावास्यविवृत्तिषु तु नवमव्यामयोर्मन्त्रयोर्द्वादशप्रयोदशमोश्च यथासंख्यं
नैपरीत्यं तथा चतुर्दशैकादशयोर्वैपरीत्यं तथाऽग्रे जमेति मन्त्रः षोडशः । तथा वायुरनिलमिति पञ्च-
दशः । किंच वायुरनिलमित्यस्योत्तरार्धस्थाने ॐ क्रतोस्मरं क्विबे स्मरं कृतं स्मरेति । तथा हिरण्य-
येनेति सप्तदशः । किंच हिरण्ययेनेत्यस्योत्तरार्धस्थाने षोऽस्तावादित्ये पुरुषः सोऽशावहम् ॥ १७ ॥
ॐ खं ब्रह्मेति तथा पूषनेकर्षं इति मन्त्रो नास्त्येव । तथाऽप्युर्यां नामेतिमन्त्रान्तर्गतप्रेत्याभिगच्छन्ती-
त्यस्य स्थाने प्रेत्यापि गच्छन्तीति पाठस्तथा षष्ठमन्त्रस्यविजुगुप्सत इत्यस्य स्थाने विचिकित्ततीति
पाठः । किंच दशममन्त्रस्य पूर्वार्धस्य स्थाने अन्यदेवाऽऽहुर्विद्याया अन्यदाहुर्विद्यायाः एवं पाठ
इति ज्ञेयम् ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाः रताः ॥ ९ ॥

शा० भा० ईशावास्यमिदं सर्वं मा गृधः कस्य स्विद्धनमित्यज्ञानां जिजी-
विषूणां ज्ञाननिष्ठासंभवे कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषोदिति कर्मनि-
ष्ठां द्वितीयो वेदार्थः । अनयोश्च निष्ठयोर्विभागो मन्त्रप्रदर्शितयो-
र्बृहदारण्यकेऽपि प्रदर्शितः सोऽहामयत जाया मे स्यादित्यादिना ।
अज्ञस्य कामिनः कर्माणीति मन एवास्याऽऽत्मा वाग्जायेत्यादि-
वचनात् । अज्ञत्वं कामित्वं च कर्मनिष्ठस्य निश्चितमवगम्यते । तथा
च तत्फलं समाप्तसर्गस्तेष्वात्मभावेनाऽऽत्मस्वरूपावस्थानं जायाद्येपणा-
प्रयसंन्यासेन चाऽऽत्मविदां कर्मनिष्ठाप्रातिकूल्येनाऽऽत्मस्वरूपनिष्ठैव दर्शि-
ता किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इत्यादिना ।

आ० टी०—सर्वाऽप्युपनिषदेकं ब्रह्मविद्याप्रकरणं ततः प्रकरणभेदकरणमनुचितमिति ।
तदसत् । प्राणाद्युपासनविधानस्याप्युपनिषत्सु दर्शनात् । न च तदपि ब्रह्मज्ञाना-
ङ्गमिति वाच्यम् । पृथक्फलश्रवणार्तं । तेनापि व्याकृताव्याकृतोपासनसमुच्चयवि-
धानस्य प्रकरणभेदेनैवेष्टत्वाद्द्व्याकृताव्याकृतोपासनस्य प्रकारान्तरत्वात्तस्माद्यथा
कर्मकाण्डेऽग्निहोत्रादिप्रकरणं भिन्नमेवेष्यते भिन्नाधिकारत्वात्तत्तत्कर्मणस्तथोप-
निषत्स्वपि भिन्नाधिकारत्वात्कर्माविरुद्धतद्विरुद्धविद्याप्रकरणभेदो न विरुध्यते ।
मन्त्रार्थे ब्राह्मणसंमतिं दर्शयितुमुपक्रमते—अनयोश्चेत्यादिना । तत्र वाक्ये
कथमज्ञत्वमवगम्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—मन एवेति । जाया मे स्यादथ
प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्यायेति कामयमानस्य सर्वथैव बाह्यो जाया-
दिर्यदा न संपद्यते तदाऽध्यात्मजायादिसंपत्तिं दर्शयति—एतच्चाज्ञत्वलिङ्गं
मनआदिष्वात्मत्वाद्यभिमानस्याज्ञानकार्यत्वात् । यथा च बाह्यकामिन्यलाभे
सुप्तौ मनोविजृम्भितकामिनीमुपभुञ्जानोऽज्ञः प्रसिद्धस्तद्द्वयमपीत्यर्थः । तेषां च
कर्मणां फलं संसाराग्नरेवेत्यपि तत्रैव दर्शितमित्याह—तथा चेति । एकं
साधारणमन्नं यदिदमद्यते द्वे देवानां हुतप्रहुते दर्शपूर्णमासौ वा त्र्यण्यस्य भोग-
साधनानि मनोवाक्प्राणलक्षणाणि पश्चर्थमेकं तत्पथ इति सप्तान्नसर्गो दर्शितः
श्रुत्या यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेत्यादिना । अत्रैकैको यजमान
एव विहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्मानुष्ठानात्सर्वस्य संसारस्य साक्षात्पारम्पर्याभ्यां
जनकत्वात्पितोच्यते । तेषु च सृष्टेष्वन्नेषु तस्य पितुरहमिदं ममेदमित्यात्मत्वा-
ध्यासेन मनआदिष्वितरेषु च संबन्धाध्यासेनावस्थानं संसारः प्रसिद्ध इत्यर्थः ।
एवं मन्त्रप्रदर्शिते निष्ठाद्वये ब्राह्मणसंमतिं दर्शयित्वा प्रकरणविभागं

१ च. 'वीसुपनिषत्स्वेकं' । २ क. झ. 'त् । स्वेना' । ३ ज. तेन भास्करेणापि । ४ घ. ड. ठ.
'नस्यापक्रान्तत्वा' । ५ छ. ज. प्रक्रान्तत्वा' । ६ क. झ. 'ध्यात्मं जा' । ७ घ. ड. च. ज. ठ. त्रीणि
स्वस्य । ८ न. झ. 'त्रैको ।

शा० भा० ये तु ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनस्तेभ्योऽसूर्या नाम ते इत्यादिनाऽविद्व-
न्निन्दाद्वारेणाऽऽत्मनो याथात्म्यं स पर्यगादित्येतदन्तैर्नैरुपदिष्टम् । ते
ह्यत्राधिकृता न कामिन इति । तथा च श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि,
अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसंघजुष्टमित्यादि विभज्यो-
क्तम् । ये तु कर्मिणः कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिज्ञोविषयस्तेभ्य इद-
मुच्यते—अन्धं तम इत्यादि । कथं पुनरेवमवगम्यते न तु सर्वेषामित्यु-
च्यते—अकामिनः साध्यसाधनभेदोपमर्देन यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मै-
वाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति यदात्मै-
कत्वविज्ञानं तन्न केनचित्कर्मणा ज्ञानान्तरेण वा ह्यमूढः समुच्चिचीषति ।
इह तु समुच्चिचीषयाऽविद्वदादिनिन्दा क्रियते । तत्र च यस्य येन समुच्चयः
संभवति न्यायतः शास्त्रतो वा तदिहोच्यते । यद्वैवं वित्तं देवताविषयं

आ० टी०—दर्शयति—ये तु ज्ञाननिष्ठा इत्यादिना । अत्याश्रमिभ्य इति । उत्त-
माश्रमिभ्य इत्यर्थः । साध्यसाधनभेदोपमर्देन यदात्मैकत्वविज्ञानं यस्मिन्सर्वाणि
भूतान्यात्मैवाभूदित्यवधारणेनोक्तं पूर्वार्धेनोत्तरार्धेन च संसारानिवृत्तिफलकमुक्तं तन्न
श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणा केनचिदमूढः समुच्चिचीषति । अन्धं तम इत्यादौ तु
समुच्चिचीषयाऽविद्वदादिनिन्दा दृश्यते । ततः किमित्यत आह—तत्र च
यस्येति । कस्य तर्हि ज्ञानस्य कर्मसमुच्चयः संभवतीत्यत आह—यद्वैवं वित्त-
मिति । यच्चोक्तं भास्करेणेशा वास्यमिति मन्त्रे ब्रह्मविद्यायाः प्रकान्तत्वात्तस्या
एव समुच्चिचीषया निन्दोच्यत इति । तदसत् । न हि प्रकृतमित्येतावता संब-
ध्यते किंतु संबन्धयोग्यम् । शुद्धब्रह्मात्मैकत्वविद्यायास्तु कर्तृत्वाद्यध्यासोपमर्दक-
त्वान्नास्ति कर्मसंबन्धयोग्यता । किंच यस्मिन्निष्पन्नेऽपि फलस्य व्यवधानं संभा-
व्यते तस्यैव सहकारिसमुच्चय इष्यते दर्शादेरिह त्वेकत्वमनुपश्यतः को मोहः
कः शोक इत्येकत्वदर्शनसमकालमेव मोहादिनिवृत्त्यभिधानान्न कालान्तरीयफ-
लम् । ततो न सहकारिसमुच्चिचीषा । किंचास्या मन्त्रोपनिषदो ब्राह्मणे ब्राह्मणा
विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादौ तृतीयाश्रुत्या यज्ञादेरिष्यमाणवेदने करणत्वेन संबन्धः
प्रतीयते । तत्कथं दुर्बलेन प्रकरणेन सहकारितया संबन्धः प्रकल्प्यते । प्रधा-
नस्य च विद्यायाः सहकारिसंबन्धविधित्सया निन्देत्यप्ययुक्तम् । अत एव
चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षेति सूत्रविरोधश्च समुच्चयश्च परेणापि नेष्यते । विरोधेनै च
परिजहे तस्मात्कर्माविरुद्धदेवताज्ञानस्यैवात्र समुच्चयो विधित्स्यते । ननु देवता

१ च. °ते यथा द° । २ झ. °देरिवेह । ३ घ. ड. ज. ठ. किंच ब्राह्मणा वि° । ४ च. ज.
°क्ष । अग्नीन्धनोपलक्षितकर्मस° । ५ ग. च. ड. ज. °न चापाचक्रे त° । ६ ठ. °न चापाचक्रेः ।

अन्यदेवाऽऽहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

शा० भा० ज्ञानं कर्मसंबन्धित्वेनोपन्यस्तं न परमात्मज्ञानम् । विद्यया देव-
लोक इति पृथक्फलश्रवणात् । तयोर्ज्ञानकर्मणोरिद्वैकैकानुष्ठाननिन्दा समु-
च्चिचीषया न निन्दापरवैकैकस्य पृथक्फलश्रवणात् । विद्यया तदारोह-
न्ति । विद्यया देवलोकः । न तत्र दक्षिणा यन्ति । कर्मणा पितृलोक
इति । नहि शास्त्रविहितं किञ्चिदकर्तव्यतामियात् । तत्रान्धं तपोऽदर्शना-
त्मकं तमः प्रविशन्ति । के । येऽविद्यां विद्याया अन्याऽविद्या तां कर्म-
त्पर्यः । कर्मणो विद्याविरोधित्वात् । तामविद्यामाग्निहोत्रादिलक्षणाभेव
केवलामुपासते तत्पराः सन्तोऽस्तुतिष्ठन्तीत्यभिप्रायः । ततस्तस्मादन्धात्म-
कात्तमसो भूय एव बहुतरमेव ते तमः प्रविशन्ति । के कर्म । हित्वा ये उ
ये तु विद्यायामेव देवताज्ञान एव रता अभिरताः । तत्राचान्तरफलपेदं
विद्याकर्मणोः समुच्चयकारणमाह । अन्यथा फलवदफलवतोः संनिहित-
योरङ्गाङ्गितैव स्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अन्यदेवेत्यादि । अन्यत्पृथगेव विद्यया क्रियते फलमित्याहुर्वदन्ति
विद्यया देवलोको विद्यया तदारोहन्तीति श्रुतेः । अन्यदाहुरविद्यया कर्मणा
क्रियते कर्मणा पितृलोक इति श्रुतेः । इत्येवं शुश्रुम श्रुत्वावन्तो वयं धीराणां
धीमतां वचनम् । य आचार्या नोऽस्मभ्यं तत्कर्म च ज्ञानं च विचचक्षिरे
व्याख्यातवन्तस्तेषामयमागमः पारम्पर्यागत इत्यर्थः ॥ १० ॥

यत एवमतो विद्यां चाविद्यां च देवताज्ञानं कर्म चेत्यर्थः । यस्तदेतदुभयं

आ०टी०—ज्ञानस्य कर्मफलातिरिक्तफलभावात्समुच्चयो न संभवतीत्यत आह—
विद्ययेति । ननु समुच्चिचीषया निन्देति किमिति व्याख्यायते । अध्ययनविषे-
र्नोक्षादर्वाकर्यवसानानुपपत्तेर्देवल्लोकादिप्राप्तेः फलाभासत्वात्प्रेहाणाथैव निन्दा किं
नेष्यते तत्राऽऽह—तयोर्ज्ञानकर्मणोरिति । न फलशब्दो मोक्षे रूढो मोक्षम-
निच्छतामपि समीहिते फलव्यवहारदर्शनात्ततो यो देवल्लोकादिमुपादित्सते
तस्य तदपि फलं भवत्येवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

१ 'विद्याया अन्य' । २ 'विद्यायाः । इ' । उवटभाष्यस्याविमौ पाठौ । ३ झ. ज. ट. 'णोऽ-
विद्याविरोधाभावात् । ग. घ. ङ. ज. ठ. एतेष्विदं नास्तेषु । ४ क. ख. 'इतिगता जाभितै' । ग.
झ. झ. 'इतिगतायां जाभितै' । ५ ज. 'त्वात्कर्मणो निन्दा मुण्डकादिषु श्रूयते । छवा ह्येते अहदा
महुरुपाः प्राण' । ६ न. 'पि वाञ्छितस' ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते ।

ततो भूय इष ते तमो य उ संभूत्याश्च रताः ॥ १२ ॥

अन्यदेवाऽऽहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् ॥

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १३ ॥

शा० भा० सहैकेन पुरुषेणानुष्ठेयं वेद तस्यैवं समुच्चयकारिण एवेकपुरुषार्थसंबन्धः क्रमेण स्यादित्युच्यते—अविद्यया कर्मणाऽग्निहोत्रादिना मृत्युं स्वाभाविकं कर्मज्ञानं च मृत्युशब्दवाच्यमुभयं तीर्त्वाऽतिक्रम्य विद्यया देवज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति तद्वद्यमृतमुच्यते यद्देवतात्मगमनम् ॥ ११ ॥

अधुना व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिबीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते—अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिं संभवनं संभूतिः सा यस्यः कार्यस्य सा संभूतिस्तस्या अन्याऽसंभूतिः प्रकृतिः कारणमविद्याव्याकृताख्या तामसंभूतिमव्याकृताख्या प्रकृतिं कारणमविद्यां कामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकामुपासते ये ते तदनु रूपमेवान्धं तमोऽदर्शनात्मकं प्रविशन्ति । ततस्त्वस्पादपि भूयो बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति य उ संभूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः ॥ १२ ॥

अधुनोभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलभेदमाह—अन्यदेवेति । अन्यदेव पृथगेवाऽऽहुः फलं संभवात्संभूतेः कार्यब्रह्मोपासनादग्निमाद्यैश्वर्यलक्षणं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः । तथा चान्यदाहुरसंभवात्संभूतेरव्याकृतादव्याकृतोपासनाद्यदुक्तमन्धं तमः प्रविशन्तीति प्रकृतिलष इति च पौराणिकैरुच्यते इत्येवं शुश्रुम धीराणां वचनं ये नस्तद्विचक्षिरे व्याकृताव्याकृतोपासनफलं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

आ०टी० चित्तत्रा माया परमेश्वरस्योपाधिः । मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमित्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धाऽत्रासंभूतिशब्देनोच्यते न ब्रह्म । तस्य निर्विकारस्य साक्षात्प्रकृतित्वानुपपत्तेः । भास्कराभिमतस्तु परिणामवादस्तत्त्वालोके निरस्त एवास्माभिः सांसारिकदुःखानुभवाभावेन च सुषुप्तिवत्प्रकृतिलयस्य पुरुषेणार्थमानताऽप्युपपद्यते । फलं च कर्मोपासन इव प्रकृत्युपासनेऽपि परमेश्वर एव दास्यति । ततो जडत्वात्प्रकृतेः फलदाभूत्वानुपपत्तेरुपास्यत्वानुपपत्तिरित्यापि कुत्रोद्यमेव ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह ।

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

शां०भा०यत एवमतः समुच्चयः संभूत्यसंभूत्युपासनयोर्युक्त एवैकपुरुषार्थ-
त्वाच्चेत्याह—संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह । विनाशेन विनाशो
घर्मो अस्य कार्यस्य स तेन धर्मिणाऽभेदेनोच्यते विनाश इति । तेन तदु-
पासनेनानैश्वर्यमधर्मकामादिदोषजातं च मृत्युं तीर्त्वा हिरण्यगर्भोपासनेन
ह्यणिमादिप्राप्तिः फलम् । तेनानैश्वर्यादिमृत्युमतीत्यासंभूत्याऽव्याकृतोपा-
सनयाऽमृतं प्रकृतिलयलक्षणमश्नुते । संभूतिं च विनाशं चेत्यत्रावर्णालो-
पेन निर्देशो द्रष्टव्यः । प्रकृतिलयफलश्रुत्यनुरोधात् ॥ १४ ॥

मानुषदैववित्तसाध्यं फलं शास्त्रलक्षणं प्रकृतिलयान्तम् । एतावती संसा-
रगतिः । अतः परं पूर्वोक्तमात्मैवाभूद्विजानत इति सर्वात्मभाव एव सर्वैष-
णासंन्यासज्ञाननिष्ठाफलम् । एवं द्विप्रकारः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो वेदार्थोऽत्र
प्रकाशितः । तत्र प्रवृत्तिलक्षणस्य वेदार्थस्य विधिप्रतिषेधलक्षणस्य कृत्स्नस्य
प्रकाशनेऽत्र ऊर्ध्वं बृहदारण्यकमुपयुक्तं तत्र निषेकादिशमशानान्तं कर्म
कुर्वञ्जीविषेद्यो विद्यया सहापरब्रह्मविषयया तदुक्तं विद्यां चःविद्यां च
यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुत इति ।
तत्र केन मार्गेणामृतत्वमश्नुत इत्युच्यते—तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य
एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष एतदुभयं सत्यं ब्रह्मो-
पासीनो यथोक्तकर्मकृच्च यः सोऽन्तकाले प्राप्ते सत्यात्मानमात्मनः प्राप्तिद्वारं
याचते हिरण्मयेन पात्रेण । हिरण्मयमिव हिरण्मयं ज्योतिर्भयाभित्येतत् ।
तेन पात्रेणेवापिधानभूतेन सत्यस्यैवाऽऽदित्यमण्डलस्यस्य ब्रह्मणोऽपिहि-
तमाच्छादितं मुखं द्वारं तत्त्वं हे पूषन्नपावृण्वपसारय सत्य-

आ०टी० विस्तरेणोक्तमर्थजातं संक्षिप्योपसंहरति—मानुषदैववित्तसाध्यमित्यादिना ।

शरीरपादवं गोभूहिरण्यादिसाधमसंपत्तिश्च मानुषं वित्तम् । दैवं वित्तं देवता-

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्समूह ।
तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसा-
वसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥ वायुरनिलयमू-
तमथेदं भस्मान्तश्च शरीरम् ।

ज्ञा० भा० धर्माय तव सत्यस्योपासनात्सत्यं धर्मो यस्य मम सोऽहं सत्यधर्मा
तस्मै मह्यमथवा यथाभूतस्य धर्मस्यानुष्ठाने दृष्टये तव सत्यात्मन उष-
लब्धये ॥ १५ ॥

पूषन्निति । हे पूषन् । जगतः पोषणात्पूषा रविस्तथैक एव ऋषाति
गच्छतीत्येकर्षिः । हे एकर्षे । तथा सर्वस्य संयमनायमः । हे यम ।
तथा रश्मीनां प्राणानां रसानां च स्वीकरणात्सूर्यः । हे सूर्य । प्राजापतेर-
पत्यं प्राजापत्यः । हे प्राजापत्य । व्यूह विगमय रश्मीन्स्वान् । समूह,
एकी कुरु, उपसंहर ते तेजस्तापकं ज्योतिः । यत्ते तव रूपं कल्याणतम-
मत्यन्तशोभनं तत्ते तवाऽऽत्मनः प्रसादात्पश्यामि । किंवाहं न तु त्वा भृत्यव-
द्याचे । योऽसावादित्यमण्डलस्थो व्याहृत्यवयवैः पुरुषः पुरुषाकारत्वात्पूर्ण
वाऽनेन प्राबुणद्ध्यात्मना जगत्समस्तमिति पुरुषः पुरि शकनाद्वा पुरुषः
सोऽहमस्मि भवामि ॥ १६ ॥

वायुरिति । अथेदानीं मम परिष्वतो वायुः प्राणोऽध्यात्मपरिच्छेदं
हित्वाऽधिदैवतात्मानं सर्वात्मकयानिलनमृतं सूत्रात्मानं प्रतिपद्यता-
मिति वाक्यशेषः । लिङ्गं चेदं ज्ञानकर्मसंस्कृतमुत्क्रामत्विति द्रष्टव्यम् ।

आ०टी० ज्ञानमुत्तरग्रन्थस्य संबन्धाभिधित्सयाऽर्थविशेषमनुषदति—तत्र निषेकादी-
त्यादिना । तदुक्तमिति तं प्रत्युक्तं मन्त्रेण विद्या चेत्यादिनाऽऽपेक्षिकामृतत्वं
फलमित्युक्तमस्माभिरिति ॥ १५ ॥

व्याहृत्यवयव इति । तस्य भूरिति शिरः, भुव इति बाहुः । सुवरिति
प्रतिष्ठा । पादावित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

१ च. सत्यधर्मस्तस्मै । यद्यप्ययमेव पाठो मूलाजुसारेण समीचीन इति भाति तथाऽपि च.
व्यतिरिक्तमुस्तकेषु सत्यधर्मा तस्मै, इत्येव पाठ उपलब्धः । स, एव शंकराचार्याभिधेय इति गम्यते ।
कृत इति चेदुच्यते—मूले सत्यधर्माभिधेय इति पदं वर्तते । तत्तु भाषायां वैवाकरणीत्या न सिष्यति किं
तर्हि धर्मादनिच्छेत्त्यादिति पाणिनिस्त्रेण समासान्तानिच्छप्रत्ययेन भाष्यम् । तथा च सत्यधर्मेण इति
स्याद्दत्त आचार्यैः सत्यधर्मायैत्यस्याऽऽर्थात्प्रदर्शनार्थं भाष्येऽनिजन्तसत्यधर्मशब्दस्य प्रथमैकवचनस्य
प्रदर्शितत्वादिति ज्ञेयम् । २ ज. "वः परोक्षोऽहो सास्त्रदृष्टया प्रत्यङ्गः पुं" । ३ च. "व्यतिरिक्ताहुः कुं" ।

ॐ क्रतो स्मर कृतः स्मर क्रतो स्मर कृतः स्मर ॥ १७ ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

श्री० भा० मार्गयाचनसामर्थ्यात् । अथेदं शरीरमग्नौ हुतं भस्मान्तं भूयात् । ओमिति । यथोपासनमोपतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमग्न्याख्यं ब्रह्माभेदेनोच्यते । हे क्रतो संकल्पात्मक स्मर यन्मम स्मर्तव्यं तस्य कालोऽयं प्रत्युपस्थितोऽतः स्मरैतावन्तं कालं भावितं कृतमग्ने स्मर यन्मया बाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर । क्रतो स्मर कृतं स्मरोति पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ १७ ॥

पुनरन्येन मन्त्रेण मार्गं याचते-अग्ने नयेति । हेऽग्ने नय गमय सुपथा शोभनेन मार्गेण । सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गनिवृत्त्यर्थम् । निर्विण्णोऽहं दक्षिणेन मार्गेण गतागतलक्षणेनातो याचे त्वां पुनः पुनर्गमनागमनप्रजितेन शोभनेन पथा नय । राये धनाय कर्मफलभोगायेत्यर्थः । भस्मान्यथोक्तधर्मफलविशिष्टान्विश्वानि सर्वाणि हे देव वयुनानि कर्माणि मानवानि वा विद्वान्जानन् । किंच युयोधि वियोजय विनाशयास्पदस्मत्तो लुङ्गुराणं क्वाटलं वञ्चनात्मकमेतः पापम् । ततो वयं विशुद्धाः सन्त इष्टं प्राप्स्याम इत्यभिप्रायः । किंतु वयमिदानीं ते न शक्नुम परिवर्था कर्तुं भूयिष्ठां बहुतराम् । ते तुभ्यं नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम नमस्कारेण परिचरेमेत्यर्थः । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते चेनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते इति श्रुत्वा केचित्संशयं कृषन्ति । अतस्तन्निराकरणार्थं संक्षेपतो विचारणां करिष्यामः । तत्र शक्यत्कनिमित्तः संशय इत्युच्यते । विद्याशब्देन मुख्या परमात्मवेद्यैव कस्मान्न गृह्यतेऽमृतत्वं च । ननुक्तायाः परमात्मविद्यायाः कर्मणश्च विरोधात्सञ्जयानुपपत्तिः । सत्यम् । विरोधस्तु नावगम्यते । विरोधाविरोधयोः शास्त्रप्रमाणकत्वात् । यथाऽविद्याजुष्टानं विद्योपासनं च शास्त्रप्रमाणकं तथा ताद्वेरोधाविरोधावापि । यथा च न हिस्थौत्सर्वा भूतानीति शास्त्रादवगतं पुनः शास्त्रैव बाध्यतेऽ-

आ०टी० मन्त्रान्प्रदशो व्याख्याय संक्षेपतो विचारमारभते-अविद्यया मृत्युं तीर्त्वेत्यादिना । अमृतत्वं चेति । अमृतत्वं च मुख्यमेव कस्मान्न गृह्यते इति संबन्धः । शास्त्रीययोज्ञानकर्मणोर्विरोधाविरोधौ शास्त्रीयैव आख्यौ न तर्कमात्रे-

१ घ. छ. च. छ. ठ. °कम° । २ ग. ब्रह्मैव ओमित्युच्य° । ३ क. ख. ग. °मग्ने स्म° । ४ क. छ. ग. ज. ट. °स्तस्मिन्वार्° । ५ घ. च. ट. ड. °स्वात्सर्वम्° । एतदन्वपुस्तकेषु सर्वा, इत्येव वाठो दृश्यते । अतः सर्वाणीत्यर्थकसर्वा, इतिपदघटितवाक्यस्य श्रुतिस्थत्वमनुमथिते ।

ध्रुवोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १८ ॥

इत्युपनिषत् ॥ इति वाजसनेयसंहितोपनिषत्संपूर्णा ॥

ॐ पूर्णमदः० शिष्यते ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

शा० भा० ध्वरे पशुं हिंस्यादिति । एवं विद्याविद्ययोरपि स्यात् । विद्याकर्म-
णोश्च समुच्चयो न दूरमेवे विपरीते विपूची अविद्या या च विद्येति श्रुतेः ।
विद्यां चाविद्यां चेति वचनादविरोध इति चेन्न । हेतुस्वरूपफलाविरोधान् ।
विद्याविद्याविरोधयोर्विकल्पासंभवात्समुच्चयविधानादविरोध एवेति चेन्न ।
सहसंभवानुपपत्तेः । क्रमेणैकाश्रये स्यातां विद्याविद्ये इति चेन्न ।
विद्योत्पत्तावविद्याया ह्यस्तत्त्वात्तदाश्रयेऽविद्यानुपपत्तेः । म ह्यग्निरुष्णः
प्रकाशश्चेति विज्ञानोत्पत्तौ यस्मिन्नाश्रये तदुत्पन्नं तस्मिन्नेवाऽऽश्रये शीतोऽ-
ग्निरप्रकाशो वेत्याविद्याया उत्पत्तिर्नापि संशयोऽज्ञानं वा । यस्मिन्सर्वाणि
भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति
शोकमोहाद्यसंभवश्रुतेः । अविद्यासंभवात्तदुपादानस्य कर्मणोऽप्यनुपपत्ति-

भा० टी० णेति परेणोक्ते सिद्धान्ती शास्त्रसिद्ध एव विरोध इत्याह—म दूरमेवे
इति । विपूची नानागती विद्याविद्ये दूरं विपरीते अतिशयेन विरुद्धे इत्यर्थः ।
सहसंभवानुपपत्तेरिति । काऽनुपपत्तिः । काठके विरोधश्रवणात् । तद्गत-
विद्याविद्ययोर्विरोधोऽस्तु । इह त्वविरोधश्रवणादविरोधो भविष्यतीति न
वाच्यम् । विरोधाविरोधयोः सिद्धत्वेन विकल्पासंभवाद्दुदितानुदितहोमयोर्हि
पुरुषतन्त्रत्वाद्युक्तो विकल्प इत्युक्तं, तर्ह्यविरोध एवास्तु समुच्चयविधिबलादिति
चेन्न । मुख्यब्रह्मविद्याविद्ययोः शुक्तिविद्याविद्ययोरिव सहसंभवानुपपत्तेः समु-
च्चयविधिरसिद्धः । सिद्धे समुच्चयविधौ तद्बलादविरोधावगमोऽविरोधावगमाच्च
समुच्चयसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः स्यादित्यर्थः । सहसंभवानुपपत्तावपि क्रमेणै-
काश्रये विद्याविद्ये स्यातामिति चेद्यदि पूर्वमविद्या पश्चात्तु विद्येति क्रमस्तर्हि-
प्यत एव । यदि पश्चात्तर्ह्यसंभव इत्याह—न विद्योत्पत्ताविनि । पूर्वासिद्धाया
अविद्यायाः प्रध्वस्तत्वादन्यस्याश्चोत्पत्तौ कारणासंभवात्समूलाभावेन भ्रमसं-
शयाग्रहणानामपि विदुषोऽनुपपत्तिरित्यर्थः । विद्योत्पत्तौ मा भूदविद्या कर्म
तु भविष्यति विदुषोऽपि व्याख्यानभिक्षाटनादिदर्शनादित्यांशङ्क्यांऽऽह—अवि-
द्यासंभवादिति । चोदनाप्रशुक्कानुष्ठानं हि कर्म ज्ञानेन सह तव समुच्चिर्चीषितं

शां० भ० मबोचाम । अमृतमश्नुत इत्यापोसिकममृतं विद्याशब्देन परमात्म-
विद्याग्रहणे हिरण्यमेत्यादिना द्वारमार्गादियाचनमनुपपन्नं स्यात्तस्मादुपा-
सनया समुच्चयो न परमात्मविज्ञानेनेति यथाऽस्माभिर्व्याख्यात एव
मन्त्राणामर्थ इत्युपरम्यते ॥ १८ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीशंकरभगवतः कृतौ वाजसनेयसंहितोपनिषद्भाष्यं संपूर्णम् ॥
॥ ॐ तत्सत् ॥

आ० टी० ब्रह्मात्मैकत्वं तु साक्षादनुभवतो न चोदना संभवति कामाभावात्कामिनो
हि सर्वाश्चोदनाः ।

अकामिनः क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कस्यचित् ।

यद्याद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ इति स्मरणात् ।

बिद्वच्छरीरस्थितिहेत्वविद्यालेशाश्रयकर्मशेषनिमित्तं तु विदुषो भिक्षाटनादि न
कर्म, चोदनाभावार्थिकतु यावत्प्राणशरीरसंयोगभावि तत्कर्माभासं तच्च विद्वान्
स्वगतं मन्यते । कर्माध्यासोपादानाविद्याया असंभवाच्चैव किञ्चित्करोमीति प्रत्यया-
चेति भावः । यदुक्तममृतशब्देन मुख्यमेवामृतत्वं किं न गृह्यते । विद्याशब्देन
च परमात्मविद्येति तत्राऽऽह—अमृतमिति । मुख्यामृतत्वग्रहणे हिरण्यमादिम-
न्त्रेण द्वारमार्गायाचनमनुपपन्नं स्यात् । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्र ब्रह्म
समश्नुत इत्यादिश्रुतेः । ततो मुख्यार्थबाधाद्गौणार्थग्रहणं युक्तमित्यर्थः ।
अस्मादर्थान्तरं न संगच्छते तस्मादित्युपसंहारः ॥ १८ ॥

ईशाप्रभृतिभाष्यस्य शांकरस्य परात्मनः ।

मन्दोपकृतिसिद्धार्थं प्रणीतं टिप्पणं स्फुटम् ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यभगवदानन्द-
ज्ञानकृता वाजसनेयसंहितोपनिषद्भाष्यटीका समाप्ता ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

अथेशावास्यभाष्यमुवटार्यकृतम् ।

ॐ । समाप्तं कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डमिदानीं प्रस्तूयते । ईशा वास्यं
 तिस्रोऽनुष्ठुभः । दध्यङ्ङधर्वण ऋषिः स्वं शिष्यं पुत्रं वा गर्भाधाना-
 दिभिः संस्कारैः संस्कृतशरीरमधीतवेदमुत्पादितपुत्रं यथाशक्त्यनुष्ठि-
 तयज्ञमपापं निःस्पृहं यमनियमवन्तमतिथिपूजापनीतकिल्बिषं मुमुक्षुपुष-
 सन्नं शिक्षयन्नाह—ईशा वास्यमिदं सर्वमिति । ईश ऐश्वर्ये किपि तृतीया-
 न्तस्यैतद्रूपं यदीशाऽनेन वास्यं वासनीयं ममेदमित्यनया भावनयाऽऽ-
 च्छादनीयमिदं सर्वमिति प्रत्यक्षतो निर्दिशति । यत्किंच यत्किंचक्षब्दो
 भिन्नक्रमः । किंच यज्जगत्यां पृथिव्यां जगज्जंगमादि स्वस्वामिसंबन्धा-
 लिङ्गितं स्यात्तेनानेन सर्वेण त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसंबन्धेन भोगा-
 न्भुञ्जीथा अनुभवेः । मा गृधः । गृधु अभिकाङ्क्षायामिति माऽभिका-
 ङ्क्षय मा कृथा ममेदमिति । किं कारणं कस्य स्विद्धनं स्विदिति निपा-
 तो वितर्कवचनः । कस्य पुनरेतद्धनं न कस्यचिदपीत्यर्थं इत्याभिप्रायः ।
 सर्वाण्ययथार्थानि हि द्रव्याण्युत्पद्यन्ते । तद्यथा स्त्रियं पतिरन्वथा
 भुङ्क्तेऽन्यथा पुत्रोऽन्यथा प्राधूर्णकः । तथा च कटककेयूरकुण्डलादीन्य-
 लंकरणान्यन्थं चान्थं च पुरुषमुपतिष्ठमानानि दृश्यन्ते । अतः सर्वार्थस्व-
 यः स्वस्वामिसंबन्धो ममेदमिति बुद्धिः सा त्वविद्या । निःस्पृहस्य
 योगेऽधिकार इति वाक्यार्थः ॥ १ ॥

निःस्पृहस्यापि योगिनो ज्ञाननिमित्ते कर्मण्यधिकार इत्येतमर्थमाह—
 कुर्वन्नेव । कुर्वन्नेव कर्माणि मुक्तिहेतुकानीह लोके जिजीविषेज्जिजीविषे-
 रिति पुरुषव्यत्ययः प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य जीवितुमिच्छेः पथ्यहित-
 मितभक्षणेन शतं समा इत्युपलक्षणार्थम् । एवं त्वायि तवोति विभक्तिव्य-
 त्ययः । मुक्तिरस्तीति शेषः । नान्यथेतोरस्तीतः प्रकारादन्यथा मुक्ति-
 र्नास्ति । एतदुक्तं भवति—यथा स्वर्गप्राप्तौ नानाभूताः प्रकाराः सन्ति
 न तथा मुक्तावित्यर्थः । ननु कर्मणः फलेन भवितव्यम् । अथ कथं
 मुक्तेः प्राप्तिरित्येतदाशङ्क्याऽऽह—न कर्म लिप्यते नरे । न हि मुक्त्यर्थं
 कर्म क्रियमाणं नरे मनुष्ये संबध्यते । मुक्तिदानेनोपक्षीणशक्तिस्वात् ।
 तथा च बृहदारण्यकम्—तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण

तपसा भद्रया यज्ञेनानाशकेन चेति । विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति ।
अनेनैतद्दर्शयन्ति-यावदिच्छापवृत्तिस्तावत्कर्मस्वधिकार इति ॥ २ ॥

इदानीं स्वर्गादिप्राप्तिभूतानि कर्माणि ये कुर्वन्ति ते निन्द्यन्ते-असुर्या
नाम । असुर्याः परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुरा असुराणां स्व-
भूता एवंसंज्ञकास्ते लोकाः । अन्धेन तमसाऽज्ञानलक्षणेन तमसाऽऽवृताः
संवृतास्त्रैलोक्यांस्ते जनाः प्रेत्य मृत्वाऽपि गच्छन्ति । ये के चाऽऽत्म-
हनो जनाः । ये जना आत्मानं निघ्नन्ति ये स्वर्गप्राप्तिहेतुभूतानि हि
नूनं कर्माणि कुर्वन्ति ते हि जनित्वा म्रियन्ते मृत्वा जायन्त एवं महतीं
विनष्टिं प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

इदानीं यमनियमघतां मुमुक्षुणां यथाभूतं परं ब्रह्म, आत्मत्वेनोपास्यं
तदाह-उक्तं च-'अहं ब्रह्मास्मि संबुध्य इदं सर्वं च मन्मयम् । मायि विद्या
समुद्दिष्टा विमुक्तिर्यन्निबन्धनी' इति । अनेजदेकम् । त्रिष्टुब्धदनेजदच-
लसत्त्वमस्ति । एकमद्वितीयं विज्ञानघनरूपेण मनसो जर्वायः । मनस्ता-
वच्छीघ्रं भवति ततोऽपि शीघ्रतरं प्रसवदानेन कारणभूतत्वात् । नैनद्देवा
आप्नुवन् । न चैतत्तत्त्वं देवा अपि प्राप्तुं शक्ताः । सूक्ष्मत्वात् पूर्वमर्शत् ।
रिशतिर्हिसाकर्मा । पूर्वं पूर्वमपि विद्यमानं सदृशद्विशतीति रिशन्न रिशदर्शत् ।
घातोरिकारलोपश्छान्दसः । इकारलोपे कृतेऽर्शद्भवत्यविनश्यदास्तेऽ-
नादिनिघ्नमित्यर्थः । तद्भावतस्तदः स्थाने यदो वृत्तिरुद्देश्यत्वात् । यच्च
घावतोऽन्यान्पुरुषादीनत्येत्यतिक्रम्य गच्छति तथा तिष्ठत्सर्वत्र स्थितं
सर्वगतत्वं सर्वशक्तित्वमनेन व्याख्यायते । तस्मिन्नपः । यस्मिन्श्चापः
कर्माणि वातरिश्वा वायुर्दधाति स्थापयति सर्वाणि कर्माणि यज्ञदानहोमा-
दीनि समिष्ट्यजुषि वायौ स्थाप्यन्ते स्वाहा वातेधा इति वायुप्रतिष्ठत्वाभि-
धानात् । समिष्टिव्यष्टिरूपो ह्यसाविति वायुरपि यस्मिन्कर्माणि स्थापयति
यागहोमदानानां परमं निधानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं कारणरूपमात्मानमुद्दिश्याथेदानीं कार्यरूपेणोद्दिशति-तदेजति ।
अनुष्टुभस्तिस्त्रः । तदेव सर्वरूपेणावस्थितं सदेजति कम्पवद्भवति क्रिया-
वद्भवति तदेव नैजति न चलति स्थावररूपावस्थितं तद्दूरे तदेव दूर
आदित्यनक्षत्रादिरूपेण । तद्वन्तिके तदेव चान्तिके पृथिव्यादिरूपेण
सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्येद्दर्शनार्थो ग्रन्थः । तदन्तरस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य
विज्ञानघनरूपेणान्तर्धायत आस्ते तद् सर्वस्यास्य बाह्यतः । तदेव

शुशावास्यभष्याम् ।

सर्वस्यास्य प्राणिजातस्य बाह्यतो जडरूपेण व्यवस्थितमा-
तनरूपमनन्तं सर्वगतं ब्रह्मेत्यर्थः । अस्या उपासनाया अर्चिरादिचिन्तनं
नास्तीति केचिदाहुरिहैव ब्रह्मप्राप्तेः ॥ ५ ॥

यस्तु । तुशब्दो विशेषणार्थः । यः पुनः सर्वाणि भूतानि चेतनाचे-
तनान्यात्मन्नात्मन्येवानुपश्यति मय्येव सर्वाणि भूतान्यवस्थितानि न
मद्व्यतिरिक्तान्यहमेव परं ब्रह्म सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानमवस्थितमव्यति-
रिक्तं पश्यति ततो न विचिकित्सति । एवं पश्यतो योगिनो हि सर्वाणि
भूतानि परब्रह्मरूपाण्यात्मसंस्थितानि भवन्ति विज्ञानघनानन्दैकत्वा-
दित्यतो विचारो निवर्तते ॥ ६ ॥

किंच—यस्मिन्सर्वाणि । यस्मिन्नवस्थाविशेषे सर्वाणि भूतानि चेत-
नाचेतनान्यात्मैवाभूत्संभवति विजानत आत्मैवेदं सर्वम् । सर्वं खल्विदं
ब्रह्मेत्येवमादिवाक्यविचारणाधृतविज्ञानस्य कृतचेतसोऽवस्थाविशेषे तत्र
तस्यामवस्थायां योगिनः को मोहः कः शोको न कश्चिदपीत्यभिप्रायः ।
शोकमोहावपरिज्ञासतत्त्वस्य भवतो नैकत्वमनुपश्यतो ध्यायतः ॥ ७ ॥

स पर्यगात् । जगती । एवमात्मानमुपास्ते स पर्यगात्परिगच्छति शुक्रं
शुक्रं विज्ञानानन्दस्वभावमचिन्त्यशक्तिमकायं न विद्यते कायः शरीरं यस्य
स तथोक्तोऽव्रणं कायरहितत्वाद्देवास्त्राविरं स्नायुरहितमकायस्वाश्वेव शुद्ध-
मनुपहतं सस्वरजस्तमोभिरपापविद्धं क्लेशकर्मविपाकाशयैरसंपृष्टमकायम-
व्रणमस्नाविरमिति पुनरुक्तान्यभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इत्यदोषः ।
इत्थंभूतं ब्रह्म प्रतिपद्यते । अथाऽऽत्मोपासनायुक्तस्य फलमाह—यश्च कविः
क्रान्तदर्शनो मनीषी मेधावी परिभूः सर्वतो भविता विज्ञानबलात्स्वयंभूः
स्वयं ज्ञानबलाद्ब्रह्मरूपेण भविता याथातथ्यतोऽयान्त्वदधात्रयास्वरूपम-
र्थान्निहितवान् । त्यक्तस्वस्यामिसंबन्धैर्यश्चेतनाचेतनैरुपभोगं कृतवान् ।
शाश्वतीभ्योऽनन्ताभ्यः समाभ्योऽयोवानन्तवर्षमाप्तये च कर्म कृतवान् ।
ननु कर्मजाड्याल्लोकः कर्मवानेव भवति । सत्यमात्मसंस्कारकं तु कर्म
ब्रह्मभावजनकं स्यात्तस्मात्सोऽपि गच्छति शुक्रमकायं ब्रह्म ॥ ८ ॥

इत उत्तरमुपासनामन्त्राः प्रोच्यन्ते—अन्धं तमः । षडमुष्टुभो लोकाय-
तिकाः प्रस्तूय निम्बन्ते येषामेतद्दर्शनं जलशुद्धुत्तुवज्जीवा मद्शक्तिवदि-
ज्ञानमित्यन्धं तमः प्रविशन्ति । ये चासंभूतिमुपासते मृतस्य सतः पुनः
संभवो नास्स्यतः शरीराग्रहणादस्माकं मुक्तिरैव न हि विज्ञानात्मा कश्चि-

दनुच्छिच्छिधर्माऽस्ति यो यमनियमैः संबध्यते । एवं येऽध्वानमुपासते तेऽज्ञा-
नलक्षणं तमः प्रविशन्ति । ततोऽपि भूयो बहुतरमिवानर्थकमन्धं तमः प्रवि-
शन्ति । ये उ उकारः कर्मोपग्रहणार्थो व । ये संभृत्यामेव रता आत्मैवास्ति
नान्यार्थिक्चिदस्तीत्यभिप्रायः । कर्मपराङ्मुखा यत्कर्मकाण्डज्ञानकाण्ड-
योरसंबन्ध इत्यभिप्रायः । स्वबुद्धिफलगुता विभावयन्त आत्मज्ञानमात्र
एव रताः ॥ ९ ॥

अन्यदेव । अन्यदेव फलमाहुः संभवात्संभवपरिज्ञानादन्यदाहुः फलम-
संभवात्संभवपरिज्ञानात् । इत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं धीराणां वचांसि
ये धीरा नोऽस्माकं तद्ब्रह्म विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १० ॥

संभूतिं च । समस्तस्य जगतः संभवैकहेतुं च परं ब्रह्म विनाशं च
विनाशि च शरीरं यो योगी तदुभयमेव वेद जानाति सहैकीभूतं शरीर-
ग्रहणेन ज्ञानोत्पत्तिहेतूनि कर्माणि करोति स विनाशेन विनाशिना
शरीरेण मृत्युं तीर्त्वोत्तीर्थं संभृत्याऽऽत्मज्ञानेन विज्ञानेनामृतमश्नुतेऽमृतत्वं
प्राप्नोति ॥ ११ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति । अज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यां
स्मर्गार्थानि कर्माण्युपासतेऽनुतिष्ठन्ति ततोऽपि ते भूय इव बहुतरं तमः
प्रविशन्ति । ये पुनर्विद्यायामेव रता आत्मज्ञान एव त्यक्तकर्माणो
रताः ॥ १२ ॥

अन्यदेव । अन्यदेव फलमाहुर्विद्याया आत्मज्ञानादन्यच्चाऽऽहुरवि-
द्यायाः कर्मण इति शुश्रुमेत्यादि व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

विद्यां च । आत्मज्ञानं चाविद्यां कर्म च यस्तदुभयं वेद जानाति
सहैकीभूतं कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य गुणभूतमथ कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डं
वैकीकृत्याविद्याया कर्मकाण्डेन मृत्युं तीर्त्वोत्तीर्थं कृतकृत्यो भूत्वा
विद्यायां ब्रह्मपरिज्ञानेनामृतत्वं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति ॥ १४ ॥

इदानीमित्थं कृतब्रह्मोपासनस्य योगिनः शरीरपातोत्तरकाले यद्भ-
षति तदाह—वायुरनिलम् । वायुग्रहणमिन्द्रियाण्येकादश महाभूतानि
पञ्च जीवात्मैक एवं सप्तदशलिङ्गोपलक्षणार्थम् । वायुः प्राणोऽनिलं
स्वकीयां प्रकृतिमापद्यतेऽमृतं परं ब्रह्म तद्धि तद्विज्ञाय संपद्यते । अयेर्द-
श्मन्शरीरं कीदृशं तदा भवति भस्मैव भवति । कृतप्रयोजनकत्वात् ।
इदानीं योगिन आकम्बनभूतमक्षरं कथयते—ॐ नाम वा प्रतिमा वा
ब्रह्मणः । इदानीमन्तकाले योगी स्मरणं करोति । क्रतो स्मर । सोऽ-

भिर्ब्रह्मचर्यादारभ्य परिचरितः स मनःश्वासरूपेणावस्थितः संबोध्यते । हे क्रतो मां स्मरेदानीमुपस्थितः प्रत्युपकारस्य काल इत्यभिप्रायः । क्रतुर्वा यज्ञः संबोध्यते । क्रतो स्मरः क्लिबे स्मर क्लृप्ताय लोकाय स्मर कुतं स्मर मया यत्कृतं तत्स्मर ॥ १५ ॥

अग्ने नय । हेऽग्ने नय सुपथा देवयानेन मार्गेण राये मुक्तिलक्षणावधनायास्मान्विश्वानि सर्वाणि देव दानादिगुणयुक्त वयुनानि प्रज्ञानानि विद्वाञ्जानानो युयोधि पृथक्कुरु च प्रतिबन्धकमेनः । यतो बहुतरां तव नमस्कारोक्तिं कुर्मो व्याख्यातायाः पुनर्वचनं विशेषार्थम् ॥ १६ ॥

इदानीमादित्योपासनमाह—हिरण्यमेन पात्रेण । यद्यपि हिरण्यरूपेण पात्रेण पिबन्त्यस्मिन्नवस्थितान्तरसान्द्रमय इति पात्रं मण्डलं मण्डलेन सत्य-स्वाविनाशिनः पुरुषस्यापिहितमन्तार्हितं मुखं शरीरं तथाऽपि योऽसावा-दित्ये पुरुषो योगिभिरुपलभ्यते सोऽसावहमस्मि । इत्थं चोपासनां कुर्यात् । ॐ खं ब्रह्म । ओमिति नामनिर्देशः । स्वामिति रूपनिर्देशः । आकाशरूपं ब्रह्म ध्यायेत् । आत्मत्वेन मनोभूरचेतन आकाशश्चेतनस्त्वात्मा तद्यथा विज्ञानघनानन्दं ब्रह्म तत्राऽऽनन्दप्रतिपादकं वाक्यं तथा स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवतीत्युपक्रमपाथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्द इत्यन्तम् । तथा सर्वनियन्तृत्वं दर्शयति—एतस्व वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गीत्युपक्रम्य द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत इति । तथा सर्वज्ञत्वं दर्शयति—तद्यथा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्राष्टृत्यादि । तथा सत्यसंकल्पपादयोऽस्य गुणाः श्रूयन्ते सत्यसंकल्पः सत्यधृतिरित्यादयः । एवं तर्हि एतद्वै तदक्षरं गार्गी यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति सामान्वा-द्याकाशशब्देनैवैतद्रूपं ब्रह्माभिहितं स्यादित्ययमेव ब्रह्मवित्सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्वज्रटभट्टोपाध्यायात्मजसकलनिगमविच्छूडामणिश्रीमदुवटभ-
ट्टार्थविरचिते श्रीयजुर्वेदस्य वाजसनेयपञ्चदशभेदावान्तरमाध्य-
दिनशाखासंहितामन्त्रार्थप्रकाशभाष्ये चत्वारिंशत्तपोऽ-

ध्यायः ॥ ४० ॥

समाप्तमिदमुषट्ठार्थभाष्यम् ॥

* क्लीबेति वा ।

१ क. मनसि वासनारूपेणावस्थितिः । सं । २ क. 'खं सुधिरं । ३ क. 'न तनुर' ।

अथ ब्रह्मानन्दकृतमीशावास्यरहस्यम् ।

ॐ येनाऽऽत्मना परेषोशा व्याप्तं विश्वं चराचरम् ।
सत्यज्ञानस्वरूपेण तदेवाहं सदात्मकम् ॥ १ ॥
ईशावास्याद्यो मन्त्रा न कर्मप्रतिपादकाः ।
अखण्डैकरसे शुद्धे ब्रह्मण्येव समन्विताः ॥ २ ॥
कर्मसंबोधका वेदा न च ते ब्रह्मबोधकाः ।
इति मीमांसकाः प्राहुस्तत्र सत्यं कथंचन ॥ ३ ॥
अकर्मशेषमात्मानं निर्गुणं प्रकृतेः परम् ।
अशरीरं सदा मुक्तं नित्यं शुद्धस्वभावकम् ॥ ४ ॥
सस्यं ज्ञानमनन्तं च निष्कलं निष्क्रियं ध्रुवम् ।
बोधयन्ति यतः सत्यं सर्वे वेदाः षडङ्गकाः ॥ ५ ॥
अत एव हि ते मन्त्रा ब्रह्मतत्त्वप्रबोधकाः ।
ईशा ईशेन संव्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ६ ॥
वासितं भुवनं सर्वं सत्यमेवं श्रुतिर्जगौ ।
यत्किञ्चित्सर्वमेवेदं जगत्यामुपलक्षणम् ॥ ७ ॥
जगद्ब्रह्मैव परमं ब्रह्मैवेदमिति श्रुतेः ।
यस्माद्ब्रह्मात्मकं सर्वं तस्मात्त्यक्तेन सर्वदा ॥ ८ ॥
पालयेथाः स्वमात्मानं स्वस्वरूपं निरञ्जनम् ।
त्यागशब्देन चाप्यत्र संन्यासः परिकीर्तितः ॥ ९ ॥
संन्यस्य सर्वकर्माणि ब्रह्मैवास्मीति भावयन् ।
रक्षणायः स्वयं चाऽऽत्मा संसारादङ्गकल्पितात् ॥ १० ॥
आत्मैवेदं जगत्सर्वं धनं नैवास्ति कस्यचित् ।
गृधिं वै धनविषयां मा कार्षीस्त्वं कथंचन ॥ ११ ॥
स्विदित्यनर्थको वाऽत्र चाऽऽक्षेपो वा भविष्यति ।
आत्मभिन्नं परं स्वं किं कस्यचिद्विद्यते धनम् ॥ १२ ॥
सुगन्धचन्दनेनैव दुर्गन्धश्छाद्यते यथा ।
नामरूपात्मकं विश्वमात्मनाऽऽच्छादितं तथा ॥ १३ ॥
तस्मादात्मैव द्रष्टव्यः श्रोतव्यः सर्वदैव हि ।
इत्येष एव वेदार्थः प्रथमो वै निरूपितः ॥ १४ ॥

इत्येको मन्त्रो व्याख्यातः ॥

सर्वकर्माणि सम्प्रस्य मन्तव्यः परमेश्वरः ।
 तदशक्तस्य कर्माणि कर्तव्यानि श्रुतिर्जगौ ॥ १ ॥
 अग्निहोत्रादिकर्माणि व्यवहारान्सदा नरः ।
 कुर्वन्नीवितुमिच्छेद्दे श्वरं संबत्सरान्स्वयम् ॥ २ ॥
 तावद्धि पुरुषस्याऽऽयुः शतायुरिति च श्रुतेः ।
 एवंशकारे तु स्वयि नरमात्राभिमानिनि ॥ ३ ॥
 प्रकारान्तरं नैवास्ति न कर्म लिप्यते यथा ।
 ईश्वरार्पणशुद्ध्या तु कर्म कुर्वन्न लिप्यते ॥ ४ ॥
 प्रसीदति परो ह्यात्मा शुद्धान्तःकरणे स्वयम् ।
 इति द्वितीयमन्त्रार्थः सम्यगेव निरूपितः ॥ ५ ॥

इति द्वितीयो मन्त्रो व्याख्यातः ।

अविवेकास्तु संसारो विवेकाश्चैव विद्यते ।
 अविवेकनिवृत्त्यर्थं मन्त्रोऽयं संप्रवर्तते ॥ १ ॥
 आत्मज्ञानमुपेक्षयाथ देवा ये भोगलस्पटाः ।
 असुरा एव ते ज्ञेया आत्मघर्मबहिष्कृताः ॥ २ ॥
 येऽन्यथा सन्तमात्मानमकर्तारं स्वयंप्रभम् ।
 कर्ता भोक्तेति मन्यन्ते त एवाऽऽत्महनो जनाः ॥ ३ ॥
 स्वात्मनः स्वरूपस्य तिरस्करणहेतुतः ।
 अदर्शनात्मकेनैव चान्धेन तमसाऽऽवृताः ॥ ४ ॥
 मेत्य वेहं परित्यज्य संसरन्ति पुनः पुनः ।
 ये के च परमात्मानं न जानन्ति परात्पत्म् ॥ ५ ॥
 योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
 किं तेन न कृतं पापं चोरेणाऽऽत्मापहारिणा ॥ ६ ॥
 इति वाक्यं श्रुतिः शास्त्रि सत्यमेतन्न संशयः ।
 अपि मच्छन्नि पाठे तु ज्ञानाभावे न चान्यथा ॥ ७ ॥
 तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् ।
 स्वात्मानं परमं ज्ञात्वा मुच्यते जन्मबन्धनात् ॥ ८ ॥

इति तृतीयो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

कीदृशं तत्परं तत्त्वं पूर्वमन्त्रेण कीर्तितम् ।
 तदर्थमतिपत्त्यर्थं चतुर्थोऽयं प्रवर्तते ॥ १ ॥

ईशावास्यसंहस्यम् ।

अग्नेजस्यरमं तत्त्वं स्वतश्चलनवर्जितम् ।
 एजृ कम्पन इति च धात्वर्थोऽपि तथाविधः ॥ १ ॥
 अचलं सत्यरं ब्रह्म नित्यमुक्तस्वभावकम् ।
 एकमेवाद्वितीयं च सत्यज्ञानस्वरूपकम् ॥ २ ॥
 संकल्पलक्षणाव्यास्मान्मनसो वेगवत्तरम् ।
 नैनत्तत्त्वं प्राप्तवन्तो देवा ये चक्षुरादयः ॥ ४ ॥
 पूर्वमेव हि संख्यासं ह्योमवभिर्मलं परम् ।
 तद्दावतोऽन्ध्याम्भेगेन सर्वान्ध्यास्यैव तिष्ठन्ति ॥ ५ ॥
 तस्मिंस्तिष्ठति पूर्णेऽस्मिन्परे ब्रह्मणि केवले ।
 अपः कर्माणि सर्वाणि मातारिश्वा दधाति च ॥ ६ ॥
 अन्तरिक्षे स्वैर्यं याति सूत्रात्मा पवनः स्वयम् ।
 कर्म चैतत्फलं चैव धारयत्येव सर्वदा ॥ ७ ॥
 इति संक्षेपतो मन्त्रश्चतुर्थोऽपि समापितः ।
 प्रसीदतु परो देवः सर्वभूतगुहाशयः ॥ ८ ॥

इति चतुर्थो मन्त्रो व्याख्यातः ।

न मन्त्राणां जामितादिदोषः कश्चन विद्यते ।
 उक्तमेव वदत्यर्थं ब्रह्मतत्त्वप्रकाशकम् ॥ १ ॥
 दुर्विज्ञेयं परं ब्रह्म सत्यज्ञानमनन्तकम् ।
 निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ॥ २ ॥
 अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ।
 इति वाक्यं यतः शास्ति ब्रह्म सत्यं पुनातु माम् ॥ ३ ॥
 तदेजति परं ब्रह्म ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
 साकारं माशया भाति निराकारं तु वास्तवम् ॥ ४ ॥
 उपाधिचलनेनैव चलनं तु विभाव्यते ।
 तन्नैजति परं ब्रह्म निर्गुणं प्रकृतेः परम् ॥ ५ ॥
 तच्च दूरे परं ब्रह्म सर्वदैवाविवेकिनाम् ।
 अमाप्यत्वात्परं ब्रह्म वर्षकोटिशतैरपि ॥ ६ ॥
 तदेव ह्यन्तिके ब्रह्म स्वात्मरूपं विवेकिनाम् ।
 तद्ब्रह्माभ्यन्तरे ब्रह्म कार्यकारणवस्तुनः ॥ ७ ॥

ईशावास्यरहस्यम् ।

विश्वातीतं परं ब्रह्म विश्वस्याभ्यन्तरे स्थितम् ।
 नीरूपं सर्वगं ज्ञात्वा मुच्यते जन्मबन्धनात् ॥ ८ ॥
 इति पञ्चममन्त्रोऽयं समासेन निरूपितः ।
 मायातीतं परं शुद्धं रहस्यं च प्रकीर्तितम् ॥ ९ ॥
 इति पञ्चमो मन्त्रो व्याख्यातः ।
 तद्ब्रह्म परमं शुद्धं कर्मणा नैव लभ्यते ।
 कर्मत्यागी परं ब्रह्म प्राप्य सम्यक्प्रमुच्यते ॥ १ ॥
 कर्मणा लभ्यते ब्रह्म ज्ञानान्नैव तदाप्यते ।
 इति धीमांसकाः प्राहुस्तेषां पक्षो निरस्यते ॥ २ ॥
 यस्तु सर्वाणि भूतानि परिव्राट् स्वयमेव हि ।
 तानि सर्वाणि भूतानि स्वस्मिन्नेव प्रपश्यति ॥ ३ ॥
 सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं सर्वभूतगुहाशयम् ।
 तस्मादेव तु विज्ञानान्न चैव विचिकित्सति ॥ ४ ॥
 स्वस्वरूपपरिज्ञानात्संदेहं न करोत्ययम् ।
 माध्यंदिनस्य पाठे तु व्याख्यानं परिकीर्तितम् ॥ ५ ॥
 घृणा दया जुगुप्सा वा जायते भेददर्शिनः ।
 न तु निर्भेदमद्वैतमात्मैकत्वं प्रपश्यतः ॥ ६ ॥
 इति षष्ठोऽपि मन्त्रोऽयं समासेन मयोदितः ।
 अनेन प्रीयतां देवः सर्वभूतगुहाशयः ॥ ७ ॥
 इति षष्ठो मन्त्रो व्याख्यातः ।
 परिव्राटेव तद्वेत्ति स्वात्मानं प्रकृतेः परम् ।
 इति प्रदर्शनार्थं तु सप्तमोऽयं प्रवर्तते ॥ १ ॥
 यश्च संपश्यते ज्ञानं स वेत्ति परमेश्वरम् ।
 इति अङ्कानिवृत्त्यर्थं तुशब्दोऽयं प्रवर्तते ॥ २ ॥
 यस्मिन्ब्रह्मस्वरूपे तु निर्विकल्पे परेऽव्यये ।
 सर्वाण्यात्मैव संवृत्तं ब्रह्मत्त्वं विजानतः ॥ ३ ॥
 ब्रह्मैव सकलं विश्वमहमस्मीति तत्पदम् ।
 पश्यते गम्यते नित्यं स्वस्वरूपं स्वयंप्रभम् ॥ ४ ॥
 शोकमोहादिसंबन्धस्तस्मिन्नैव तु विद्यते ।
 अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इत्यादिश्रुतिशासनात् ॥ ५ ॥

अविद्याकार्यनिर्मुक्ते संविद्रूपे परात्मानि ।
शोकमोहादिसंबन्धः कथं ब्रह्मणि भाव्यते ॥ ६ ॥
इत्यथं सप्तमो मन्त्रः स्वरूपमतिपादकः ।
सोऽहमस्मि स एवाहं ब्रह्मैवास्मीति वाक्यतः ॥ ७ ॥

इति सप्तमो मन्त्रो व्याख्यातः ।

ब्रह्माऽऽत्मा सकलं विश्वं तस्मिन्विश्वं प्रतिष्ठितम् ।
जीवाज्ञानवशादेव चाष्टमोऽयं प्रवर्तते ॥ १ ॥
आत्मानं सर्वगं शुद्धं निरूपयितुमञ्जसा ।
आप्नोति सकलं कार्यं तस्मादात्मेति गीयते ॥ २ ॥
स पर्यगात्परो ह्यात्मा सर्वं व्याप्य व्यवस्थितः ।
यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥ ३ ॥
अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ।
इति मन्त्रो यतः शास्ति तस्मान्नेदो न विद्यते ॥ ४ ॥
निर्विभागः स्वयंज्योतिरात्मैव सकलं जगत् ।
शुक्लज्योतिःस्वभावोऽयं नित्यचिन्मात्रविग्रहः ॥ ५ ॥
लिङ्गदेहविनिर्मुक्तः सर्वभूतगुहाशयः ।
एकीभूतः स्वयं चाऽऽत्मा सर्वं व्याप्य प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥
तमात्मानं परं शान्तं देहत्रयविवर्जितम् ।
निरिन्द्रियं परं ज्ञात्वा मुच्यते सर्वबन्धनात् ॥ ७ ॥
मायापाशविनिर्मुक्तं धर्माधर्मविवर्जितम् ।
मनसोऽपि नियन्तारं सर्वसाक्षिणमव्ययम् ॥ ८ ॥
उपर्युपरि सर्वेषां भवितारं स्वयंभुवम् ।
विभुं सर्वात्मकं ज्ञात्वा मुक्त एव भवत्यसौ ॥ ९ ॥
अथवा स परो देवः सर्वव्यापी निरञ्जनः ।
सर्वगः सकलं व्याप्य स्वयमेव व्यवस्थितः ॥ १० ॥
व्यवहारेऽपि शुद्धोऽसौ देहद्वयविवर्जितः ।
बीजधर्मविनिर्मुक्तो नियन्ता सर्वदेहिनाम् ॥ ११ ॥
परिभवति कार्याणि परिभूः स्वयमेव हि ।
स्वातन्त्र्येण भवतीति स्वयंभूः पारविश्वदृक् ॥ १२ ॥

ईशावास्यरहस्यम् ।

याथातथ्यत एवायं कर्तव्यार्थान्स्वयं प्रभुः ।
 आश्वतीभ्यः समाभ्यश्च प्रजापतिभ्य एव हि ॥ १३ ॥
 प्रजाभ्यश्च विभज्यैव दत्तवान्परमेश्वरः ।
 तदेवं परमात्मानं नित्यमुक्तस्वभावकम् ॥ १४ ॥
 सोऽहमस्मीति विज्ञाय मुक्त एव भवत्ययम् ।
 इत्येवमष्टमो मन्त्रः सम्यगर्थनिरूपकः ॥ १५ ॥
 सप्तमः सर्वगो ह्यात्मा नित्यं सर्वस्वभावकः ।
 सोऽहमस्मीति विज्ञाय मुच्यते सर्वतोभयात् ॥ १६ ॥

इत्यष्टमो मन्त्रो व्याख्यातः ।

संन्यस्य सर्वकर्माणि ज्ञातव्यः परमेश्वरः ।
 इति मयमे वेदार्थः सम्यमेव प्रदर्शितः ॥ १ ॥
 अग्निहोत्रादिकर्माणि तदशक्तेन सर्वदा ।
 कर्तव्यमिति द्वितीयोऽपि वेदार्थोऽयं प्रदर्शितः ॥ २ ॥
 विरोधं दर्शयित्वा तु तयोरेव हि मन्त्रयोः ।
 ब्रह्मदारण्यके चास्त्रे व्यवहारोऽपि दर्शितः ॥ ३ ॥
 कामुकस्य तु संसारो निष्कामस्य परा गतिः ।
 इति प्रदर्शनार्थस्तु नवमोऽयं प्रवर्तते ॥ ४ ॥
 अन्धं मूढं तपो यान्ति ये मायां समुपासते ।
 क्लिबता अपि संस्काराभैः काम्यं ये विदुर्नराः ॥ ५ ॥
 असंभूतिवचसाऽत्र मायातत्त्वं प्रकथ्यते ।
 मायातत्त्वाच्च संसारो जायते सर्वदेहिनाम् ॥ ६ ॥
 भूयः पुनस्तपो यान्ति संभूत्यां ये रता नराः ।
 संश्रवणं च संभूतिर्लिङ्गं समदृष्टात्मकम् ॥ ७ ॥
 मायाबीजस्य कार्यं तत्सूत्रात्मानं प्रचक्षते ।
 कार्यकारणनिर्मुक्तं ज्ञात्वाऽऽत्मानं विमुच्यते ॥ ८ ॥
 नवमोऽपि समाप्तोऽयं संक्षेपार्थप्रदर्शकः ।
 समुच्यते चिकीर्षार्थं दशमोऽपि प्रवर्तते ॥ ९ ॥

इति नवमो मन्त्रो व्याख्यातः ।

संभवादन्यदेवाऽऽहुः फलं कार्यस्य चिन्तनात् ।

इत्याहुर्वेदविद्वांसः फलभेदं विचक्षणाः ।
 श्रुतवन्तो वयं पूर्वमाचार्याणां महात्मनाम् ॥ २ ॥
 व्याख्यातवन्तो येऽस्मभ्यं गुरवस्तत्त्वदर्शिनः ।
 तेषामेव हि तद्वाक्यं फलभेदपदर्शकम् ॥ ३ ॥
 मतिभेदात्तु भेदोऽयं दर्शितो न तु वस्तुतः ।
 धीराणां परमं वाक्यं ब्रह्मतत्त्वपदर्शकम् ॥ ४ ॥
 सत्यं ज्ञानमनन्तं च ब्रह्मैव परमं ध्रुवम् ।
 इत्थं दशममन्त्रोऽपि समासेन समापितः ॥ ५ ॥

इति दशमो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

संभूतिं कार्यरूपं च विनाशं कारणात्मकम् ।
 एकादशोऽपि मन्त्रोऽयं तयोरेकत्वदर्शकः ॥ १ ॥
 कार्यकारणयोरैक्यं यो वेद सततं नरः ।
 विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते ॥ २ ॥
 यस्मिन्विनश्यति कार्यं विनाशं कारणं परम् ।
 मायाबीजं च तत्प्रोक्तं चैतन्यकवलीकृतम् ॥ ३ ॥
 तयोपासनया मृत्युं तीर्त्वा स्वाभाविकं तमः ।
 हिरण्यगर्भोपासनया संभूत्या मुच्यते बुधः ॥ ४ ॥
 आत्मविद्यावाधिः सोऽथ परं कारणमुच्यते ।
 साक्षी चेता जगद्धीजमन्तर्यामीति च श्रुतौ ॥ ५ ॥
 कार्यकारणरूपं च ब्रह्मैव केवलं शिवम् ।
 कार्यकारणनिर्भुक्तं परं ज्ञात्वा विमुच्यते ॥ ६ ॥
 इत्येकादशमन्त्रोऽपि समाप्तस्तत्त्वबोधकः ।
 ब्रह्मैव परमं शुद्धं ब्रह्मैवाहं सद्द्रवम् ॥ ७ ॥

इत्येकादशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।
 इति प्रदर्शनार्थं तु द्वादशोऽयं प्रवर्तते ॥ १ ॥
 अन्धं मूढं तमो यान्ति केवलं कर्मचिन्तकाः ।
 देवतोपासका ये च तेऽपि यान्ति पुनस्तमः ॥ २ ॥
 एकैकोपासनां भिन्नां निन्दयित्वा पुनः पुनः ।
 एकैनेव द्वयं सेव्यं श्रुतिराह पुनः स्वयम् ॥ ३ ॥

इति द्वादशमन्त्रोऽपि समासार्थपदर्शकः ।
समापितः स्वयं शुद्धं ब्रह्मैवाहं सदद्वयम् ॥ ४ ॥

इति द्वादशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

एकत्वं तु न चैवास्ति रविशार्वरयोरिव ।
पृथगेव दर्शयितुं कर्मविज्ञानजं फलम् ॥ १ ॥
त्रयोदशोऽपि मन्त्रोऽयं स्वयमेव प्रवर्तते ।
विद्याया अन्यदेवाऽऽहुः पृथगेव फलं बुधाः ॥ २ ॥
अविद्याया अन्यदाहुरग्निहोत्रादिकर्मणः ।
श्रुतवन्तो वयं वाक्यं धीराणां तत्त्वदर्शिनाम् ॥ ३ ॥
व्याख्यातवन्तो येऽस्मभ्यं गुरवो ब्रह्मतत्परः ।
तेषां वाक्यं ब्रह्मतत्त्वबोधकं परमं ध्रुवम् ॥ ४ ॥
इति त्रयोदशो मन्त्रः पृथगर्थपदर्शकः ।
बोधको ब्रह्मतत्त्वस्य समासेन निरूपितः ॥ ५ ॥

इति त्रयोदशो मन्त्रो व्याख्यानः ॥

पृथक्फलं विद्यते चेदग्निहोत्रादिकर्मणाम् ।
उपासनफलं चैव कथं वा क्रियते तदा ॥ १ ॥
प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ।
फलं सम्यक्प्रवक्तव्यं कैवल्यप्रतिपत्तये ॥ २ ॥
अग्निहोत्रं च विद्यां च देवतोपासनं परम् ।
एकीकृत्य चिन्तितं चेतकैवल्यं लभते पदम् ॥ ३ ॥
पद्यते गम्यते चेति स्वस्वरूपं निरञ्जितम् ।
विविधं तत्परं ब्रह्म सगुणं निर्गुणात्मकम् ॥ ४ ॥
निर्गुणं वास्तवं ब्रह्म सगुणं परिकल्पितम् ।
कर्म विद्यां चैकीकृत्य यस्तद्वेदोभयं बुधः ॥ ५ ॥
मृत्युं तीर्त्वा कर्मणा तु विद्ययाऽमृतमश्नुते ।
हिरण्यगर्भमात्मानं ब्रह्मलोकनिवासिनम् ॥ ६ ॥
तं प्राप्य तेन सार्धं तु परं ब्रह्माधिगच्छति ।
इत्थं चतुर्दशो मन्त्रः संक्षेपेण निरूपितः ॥ ७ ॥

इति चतुर्दशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

उपासकफलं वक्तुं मन्त्रः पञ्चदशः स्वयम् ।
 शाश्वतं कार्यरूपं च कृपया तत्परं पुनः ॥ १ ॥
 तत्रैवोपासकः साक्षाद्वायुं प्रार्थयन्ने स्वयम् ।
 सूत्रात्मानं परं दिव्यममृतं शिवमव्ययम् ॥ २ ॥
 प्राणो गच्छतु मे शीघ्रं लयं गच्छतु निश्चलम् ।
 शाश्वतं शिवमव्यक्तं ब्रह्मैवाहं सनातनम् ॥ ३ ॥
 अयेदानीं शरीरं मे भस्मी भवतु वै ध्रुवम् ।
 अमृतात्मस्वरूपस्य ब्रह्मीभूतस्य केवलम् ॥ ४ ॥
 क्रतो स्मर निर्बीजाय कृतं कर्म शुभाशुभम् ।
 द्विराद्यत्तिरादरार्था क्रतो संकल्प हे स्मर ॥ ५ ॥
 कृतमुपासनं कर्म फलं दातुं च शाश्वतम् ।
 सत्यं तत्परमं ब्रह्म नित्यमव्ययमेत्ययम् ॥
 इति पञ्चदशो मन्त्रः सभासः स्वार्थसाधकः ॥ ६ ॥

इति पञ्चदशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

उपासकेन गन्तव्यं केन मार्गेण सांप्रतम् ।
 इति प्रदर्शनार्थं तु षोडशोऽयं प्रवर्तते ॥ १ ॥
 मन्त्रो मार्गं दर्शयितुं ब्रह्मलोकगतिं प्रति ।
 अग्रे प्रकाशरूपोऽसि शोभनेन पथा नथ ॥ २ ॥
 प्रापयास्मान्महाभाग ब्रह्मलोकपनामयम् ।
 विश्वानि देव सर्वाणि ज्ञानानि वयुनानि च ॥ ३ ॥
 विद्वाञ्जानासि सर्वज्ञ प्रसीद वरदो भव ।
 वियोजय जुहूराणं कौटिल्यं पात्रकं मम ॥ ४ ॥
 अन्तकाले चरीकर्तुमशक्तास्ते परेश्वर ।
 नमोऽर्क्तिं विधेम त्वं प्रसीद परमेश्वर ॥ ५ ॥
 षोडशोऽपि च मन्त्रोऽयं संक्षेपेण समापितः ।
 निष्कलं ब्रह्म परमं तदेवाहं सदोभिति ॥ ६ ॥

इति षोडशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

द्वारं विना कथं गन्तुं शक्यते ब्रह्म तत्परम् ।
 सत्यलोकस्य चाऽऽत्मानं सूत्रभूतं सनातनम् ॥ १ ॥

तत्प्राप्तिसाधनद्वारं मन्त्रः सप्तदशः स्वयम् ।
 प्रवर्तते प्रार्थयितुमादित्यं सर्वरूपकम् ॥ २ ॥
 हिरण्ययेन पात्रेण सत्यस्य ब्रह्मणो मुखम् ।
 तीक्ष्णेन ज्योतिषा व्याप्तं गन्तुं नैव तु शक्यते ॥ ३ ॥
 रश्मिजालं निराकृत्य द्वारं मे देहि भास्कर ।
 सत्यलोकस्य सत्याख्यं ब्रह्म गन्तुं च मे प्रभो ॥ ४ ॥
 भृत्यवस्त्वां नैव याचे स्वरूपोऽहं तवाच्युत ।
 अहं ब्रह्मैव परमं भवान्ब्रह्मैव केवलम् ॥ ५ ॥
 आवयोरेकता नित्यं सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ।
 पूर्णत्वात्पुरुषश्चायं योऽसावादित्यमण्डले ॥ ६ ॥
 देहेन्द्रियधियां साक्षी सोऽसावहमिति स्वयम् ।
 ब्रह्म वै परमं शुद्धं ब्रह्मैवाहं सदद्वयम् ॥ ७ ॥
 संपूर्णो निखिलस्यास्य कार्यकारणवस्तुनः ।
 पुरुषोऽयं भवेदात्मा पूर्णत्वाद्योऽद्वयात्मकः ॥ ८ ॥
 इति वाक्यं यतः शास्ति सत्यं ब्रह्मैव केवलम् ।
 ब्रह्म सत्यं परं ज्ञात्वा मुच्यते जन्मबन्धनात् ॥ ९ ॥
 इति सप्तदशो मन्त्रः समासेन निरूपितः ।
 सत्यस्य परमं सत्यं ब्रह्म सत्यं च पातु माम् ॥ १० ॥
 ईशावास्यरहस्यं तु ब्रह्मानन्दविनिर्मितम् ।
 ब्रह्मानन्दमयं ज्ञात्वा मुच्यते सर्वबन्धनात् ॥ ११ ॥
 ब्रह्मैव सत्यं परमं विशुद्धं सर्वान्तरस्थं सदसद्विहीनम् ।
 निरञ्जनं निष्कलमद्वितीयं तदेव चाहं सततं विमुक्तः ॥ १२ ॥

इति सप्तदशो मन्त्रो व्याख्यातः ।।

ईशावास्यरहस्यं च शुक्लतीर्थोत्तमे शुभे ।
 रामानन्दसरस्वत्या लिखितं स्वात्मलब्धये ॥

इति श्रीब्रह्मानन्दसरस्वतीकृतमीशावास्यरहस्यं समाप्तम् ॥

त्मज्ञानशून्यानां ये श्वसूकरादिदेहरूपास्ते लोकाः कर्मफलरूपा हेहवि-
शेषा अन्धेन तमसा क्लेशचतुष्टयानुविद्धेन पञ्चमेनान्धतामिस्रेणाहंममाभि-
निवेशरूपेणाऽऽवृताः । तानुक्ताँल्लोकांस्ते धनाभिलाषेणेश्वरज्ञानशून्याः प्रेत्ये-
दमधिकारिशरीरं परित्यज्याभिगच्छन्ति सर्वतः प्राप्नुवन्ति । तच्छब्दार्थ-
माह—ये के चाऽऽत्महन आत्मानमीशं सर्वतः परिपूर्णं चिदानन्दं परेण
धनरूपेण घ्नन्ति तिरस्कुर्वन्ति ये त आत्महन इदं सर्वमहमेवेति ज्ञानशून्या
इत्यर्थः । जनाः संसारचक्रे पुनः पुनः प्रादुर्भाववन्तः ॥ ३ ॥

ईदंशब्दार्थमाह—अनेजत् । कम्पनमकुर्वदनेन वायुप्राणौ निराकृतौ । एकं
देहादिभेदेन भेदशून्यम् । इदमित्यं चेत्स्थान्मनसा प्राप्यमित्यत आह—मनसो
जर्वायो मनसोऽपि वेगवत्तरम् । मनसा साक्षादनाप्यानामपि रूपादीनां चक्षु-
रादिभिराप्यत्वदर्शनादिदमपि तथाऽस्त्वित्यत आह—नैनदिति । नैनदीश्वर-
स्वरूपं देवाश्चक्षुरादय आनुवन्नधिगतवन्तो मनस्रेन्द्रियैश्चानाप्यत्वेन । परि-
च्छेदशङ्कान् प्राप्तां वारयति—पूर्वं प्रथममर्शद्भवत्सर्वतो गतमित्यर्थः । सर्वतो ग-
तत्वे हेतुः—तदीश्वरस्वरूपं धावतो गतिं कुर्वतोऽन्यान्कालवाय्यादीनत्वेत्यती-
त्य गच्छति । तर्ह्येष्वेव किञ्चिदतिवेगवादित्यत आह—तिष्ठद्गतिमकुर्वत् । इदानी-
मसाधारणलक्षणमाह—तस्मिन्सर्वगत एकस्मिन्मनस्रेन्द्रियैश्चाप्राप्ये सर्वाधिके
गतिशून्ये निश्चलेऽपः कर्माण्यध्यात्माद्याश्रयाणि शरीरारम्भादिकारणानि
मातरिश्वा मातर्याकाशेऽव्याकृते श्वासीति सत्तां प्राप्नोति सूत्रात्मा स जीव-
संघो यः स मातरिश्वा प्रथमं कार्यं ज्ञानक्रियाशक्तिरित्यर्थः । दधाति
विधारयति सूत्रात्मजनकत्वेन जगत्कारणं भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं मूर्तामूर्तविलक्षणमीशशब्दार्थमुक्त्वा प्रथमपादार्थमाह—तदीश्वररूप-
मेजति मूर्तरूपेण कम्पते तदीश्वरस्वरूपं नैजति नैजत्याकाशादिरूपेण तदी-
श्वररूपं दूर एकस्य मूर्तस्यापेक्षया मूर्तान्तरेण रूपेण तद्दु ईश्वरस्वरूपमेवा-
न्तिके सर्वस्यापि समीपे । तदीश्वरस्वरूपमन्तर्मध्येऽस्य जगतः सर्वस्य
निखिलस्य तद्दु सर्वस्यास्य व्याख्यातं बाह्यतो बाहिरपि ॥ ५ ॥

तृतीयपादार्थमाह—यस्तु । तुशब्दो जगद्दृष्टिनिवारणार्थः । यो विरक्तो
मुमुक्षुः सर्वाणि भूतानि स्पष्टम् । आत्मन्येवास्मिन्नीशस्वरूप आनन्दात्मानि

स्वयंज्योतिष्येव । आत्मेश्वरयोर्भेदनिवारणार्थं एवकारोऽनुपश्यतीशावा-
स्यमित्यादिश्रवणानन्तरं मध्येवाध्यस्तानि सर्वाणि भूतानीभानीति साक्षा-
त्करोति । भूताभ्यध्यस्तानि निरात्मकान्यात्मनोऽत्यन्तभिन्नानीति शङ्कान्
धारयति—सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानमात्मानमपि सर्वेषु भूतेषु वस्तुतस्त्वहमेवैतेषु
भूतेष्ववस्थितो न मत्तोऽन्यान्येतानि भूतानीत्यर्थः । चकारोऽनुपश्यतीति
क्रियासमुच्चयार्थः । तद्दर्शनफलमाह—तत आनन्दात्मा चिदेकरसोऽहमस्मि
सर्वाभिन्न इति विज्ञानानन्तरं न विजुगुप्सते किमपि न निन्दाति स्तुतिनि-
न्दाशून्यो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अत्रोपपत्तिमाह—यस्मिन्नीश्वरस्वरूप आनन्दात्मनि सर्वाणि भूतानि ।
स्पष्टम् । आत्मैवाभूत्स्वं स्वं रूपं परित्यज्य कल्पितमकल्पितमानन्दात्म-
स्वरूपमेवाभूत् । भूतानामानन्दात्मभवने कारणमाह—विजानत ईडात्म-
कमिदमहमस्मीति विज्ञानवतस्तत्रेडात्मविज्ञातृस्वरूपे देशकालवस्तुपरिच्छे-
दशून्ये । क आक्षेपे । द्वैतभावो मोह आत्मावरणरूपः क आक्षेपे पूर्व-
वत् । शोको विक्षेपरूपो दुःखवृक्षस्य बीजस्वरूपः सोऽपि क आवर-
णविक्षेपयोरभावे स्तुतिनिन्दादिकं दूरापास्तमित्यर्थः । विजानत इतिशब्दा-
र्थमाह—एकत्वमनुपश्यतः । स्पष्टम् । ईश्वरस्वरूपमिदं सर्वमहमस्मीति
विजानतः ॥ ७ ॥

आवरणविक्षेपयोरभाव उक्तः सोऽयमनुपपन्न ईश्वरस्याप्यात्मत्वाज्जीव-
च्छरीरादिसंबन्धः स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं साध्यसमत्वं
चाऽऽह—स ईश्वरस्वरूपाभिन्न आत्मा पर्यगात्परितः समन्तादधिगतवान्
शुक्रं दीप्तिमदीट्स्वरूपमहमस्मीति । शुक्रविशेषणानि—अकायं कायः सूक्ष्मः
देहो न विद्यते यस्य तदकायम् । तत्र हेतुरव्रणं वणश्छिद्रं भेद इत्यर्थः । न
विद्यते व्रणो यस्य तदव्रणम् । स्थूले सति सूक्ष्मस्यापि सुसंपाद्यत्वमित्यत
आह—अस्नाविरं स्नावानि शिरा न विद्यन्ते यस्य तदस्नाविरं स्थूलश-
रीररहितमित्यर्थः । स्थूलशरीररहित्ये हेतुः शुद्धं पुण्यपापादिरहितं पुण्यपा-
पादिराहित्ये हेतुरपापविद्धं पापं दुःखहेतुरविद्या न तेन विद्धमपापविद्धम् ।
यस्मादेतादृशं शुक्रमहमस्मीति स जीवः पर्यगात्तस्मात्सोऽप्येवंविशेषणो न
तद्दृष्टान्तेनेश्वरस्य संसारित्वमित्यर्थः । अनेजदादिरूपं यदुक्तमीट्स्वरूपं
तदेवायं जीवोऽधिगन्ता पुल्लिङ्गत्वेनोक्तोऽतस्तल्लिङ्गपुररीकृत्याऽऽह—कविः
क्रान्तदृश्येहं ब्रह्मात्माऽपेतसमस्ताविद्योऽस्मीतिज्ञानवानित्यर्थः । मनीषी

सर्वस्य हृदि सत्त्वेन मनसो नियन्तृत्वात्तदीयाभिप्रायोऽस्यास्तीति मनीषी ।
परिभूः परितः समन्ताद्भवति विविधै रूपैरविद्यावशादिति परिभूरविद्यां वा
परिभावयतीति परिभूः । स्वयंभूः करणान्तरनिरपेक्षः स्वयमेव भवतीति स्वयं-
भूरविद्यादशायां याथातथ्यतः साध्यसाधनादिप्रतिनियतस्वरूपेणार्थाश्चेत-
नाचेतनात्मकविविधपदार्थान्वयदधाद्विविधं कल्पितवान् । ज्योतिष्टोमेनैव
स्वर्गो न कृष्यादिनेत्यादिना शाश्वतीभ्यः समाभ्यः संवत्सराभिधाभ्योऽ-
स्मिन्नास्मिन्काल इदमिदं भविष्यतीत्यादिनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं यस्तूक्तमात्मतत्त्वं न जानाति न च संन्यासेऽधिकारी संसारे च
नात्यन्तं प्रीतिमांस्तमुररीकृत्य द्वितीयं मन्त्रं चार्थाद्विद्याकर्तुमाह—अन्धं तमः ।
अहंममाभिमानरूपं प्रविशन्ति प्रकर्षेणाधिगच्छन्ति । के, ये धनाभिलाषिणः
प्रसिद्धा द्वितीये मन्त्रेऽधिकारिणोऽविद्यां कर्मविधिनिष्पाद्यं ज्योतिष्टोमादि,
उपासते तदेकनिष्ठाः सन्तो विद्यामनुतिष्ठन्ति । ननु तर्हि त्याज्यं कर्मोपा-
स्याश्च देवता अथवाऽहं ब्रह्मास्मीति वक्तव्यमित्यत आह—ततस्तस्मादुक्ता-
द्भूय इवाधिकमिव ते देवतोपासका मुखतो ब्रह्मवादिनो वाऽनुत्पन्नसाक्षा-
त्काराः कर्मत्यागिनस्तमोऽहंममाभिमानरूपं प्रविशन्तीत्यनुषङ्गः । य उ ये तु
विद्यायां देवताज्ञाने केवल आत्मज्ञाने वा रतास्तदेकनिष्ठाः ॥ ९ ॥

ननुभयोर्निन्दायामुभयमप्यफलमित्यत आह—अन्यदेव । कर्मणः फला-
त्पितृयाणलक्षणात्पृथगेव देवयानलक्षणमात्मप्राप्तिलक्षणं वा । अन्यच्छ-
ब्देन सफलत्वभेवशब्देनाङ्गाङ्गिभावनिषेध आहुः कथयन्ति । विद्यया देव-
ताज्ञानेनाऽऽत्मज्ञानेन वाऽन्यद्विद्याफलात्पृथग्भूतम् । अत्रैषकाराभावादात्म-
ज्ञानोत्पादकत्वमपि कर्मणामवगम्यते । आहुः कथयन्त्यविद्यया द्वितीयमन्त्रो-
क्तेन कर्मणेत्यस्ति विद्याकर्मणोः फलम् । न चात्राङ्गाङ्गिभावोऽपि शङ्कनीयः ।
अन्यदन्यच्च तदित्यनेन प्रकारेण शुश्रुम श्रुतवन्तः । मन्त्रद्रष्टुरिदं वाक्यम् ।
धीराणां पूर्वोत्तरतन्त्रन्यायकुशलानां वेदविदाम् । तानाह—ये गुरवो नोऽ-
स्मभ्यमेतद्ब्रह्म कर्मसहितं विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १० ॥

एवं पैक्षद्वयं च वैधत्वादिना सफलं चाभिप्रायेदानीं देवताज्ञानस्य
शाब्दस्य वा ब्रह्मज्ञानस्य कर्मणा सह समुच्चयमाह—विद्यां च देवता-

ज्ञानं कोम(केव)लं ब्रह्मज्ञानं वा । अविद्यां च द्वितीयमन्त्रोक्तानि कर्माणि ।
चकारावुपायोपेयभावेन समुच्चयार्थौ । यः संजातवैराग्यः कर्म परित्युक्तुम-
शक्तोऽन्तरालावस्थस्तत्कर्म ज्ञानं च वेद जानाति । उभयमुक्तमुपायोपेयभा-
वेन सह कर्मोपायो ब्रह्मज्ञानमुपेयमिति भिल्लितम् । एवमुपायोपेयज्ञानवतः
फलमाह—अविद्याया द्वितीयमन्त्रोक्तेन कर्मज्ञानेन संयोगपृथक्त्वन्यायेन
मृत्युमात्मज्ञानोत्पादप्रतिबन्धकं स्वाभाविकं कर्मज्ञानं च दुःखकारणं तीर्त्वाऽऽ-
त्मज्ञानोत्पादेनातिक्रम्य विद्यायाऽहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कारेणामृतं ब्रह्मात्म-
त्वमश्रुते व्याप्नोति स एव भवतीत्यर्थः । यदा तु ज्ञानकर्मणोरेव समु-
च्चयो न तु तज्ज्ञानयोस्तदोपायोपेयशब्दौ विहायाऽऽत्मज्ञानशब्दस्थले च
देवताज्ञानमिति शब्दं पठित्वा—आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत इति
न्यायेनामृतं ब्रह्मलोकमिति व्याकुर्यात् ॥ ११ ॥

इदानीं व्याकृताव्यकृतयोरुपासनस्य समुच्चयार्थमाह—अन्धं तमः प्रावि-
शन्ति येऽसंभूतिमुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्यां रताः ।
अन्धदेवाऽऽहुः० अश्रुते । असंभूतिम् । संभूतिः सम्यग्भवनमुत्पत्तिर्यस्य
तत्कार्यं संभूतिः । तद्व्यतिरिक्तामव्याकृतरूपामसंभूतिं कारणं संभूत्यां कार्यं
व्याकृते संभवाद्व्याकृतोपासनादसंभवादव्याकृतोपासनात्संभूतिमव्याकृतं वि-
नाशेन विनाशवतः कार्यस्योपासनेन संभूत्या सम्यग्भवति यस्मात्कार्यं
तत्कारणमव्याकृतं संभूतिस्तदुपासनेन शेषं । कर्मदेवताज्ञानसमुच्चयवन्मन्त्र-
मुच्चयेऽपि व्याख्येयम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

कार्यकारणात्मादित्यमण्डलस्थः पुरुषः समुच्चयद्वयेनापि संप्राप्तोऽतस्त-
त्प्रार्थनामन्त्राः—हिरण्ययेन । सुवर्णविकारेणैव ज्योतिर्मण्डलेन पात्रेण शराव-
सदृशेन घटस्थेन सत्यस्य बाधरहितस्यापिहितमाच्छादितं मुखं प्रतीकं प्रधा-
नभूतं तद्धिरण्यं पात्रं त्वं कार्यकारणात्मा पूषन्हे पुष्टिकारिन्नपाट्टवपसा-
रय । अपसारणे कारणमाह—सत्यधर्मायावितथभावाय भवते दृष्टये दर्श-
नार्थं तत्र दर्शनार्थमित्यर्थः ॥ १५ ॥

इदानीं तत्संबोधनानि कार्यान्तरार्थं पूषन्हे पूषन्नेकर्ष एकश्चासाष्टविश्वैक-
र्षिस्तत्संबोधनमेकर्ष एकाकित्त्वेन गन्तः । यम हे नियन्तः । सूर्य हे सुष्टु-
गमन । राजापत्य हे प्रजापतेरपत्यभूत । इदानीं कार्यमाह—व्यूह, उपसं-
हर रश्मीन्किरणान्समूह सम्यक्स्वात्ममात्रं कुरु तेजश्चन्द्रमण्डलम् । तत्रापि
प्रयोजनमाह—यत्प्रसिद्धं ते तव रूपं स्वयंज्योतिःस्वभावं कल्पानवमपतिः

ज्ञेयैः कल्याणमानन्दात्मरूपं तदुक्तं ते तव पुनस्तेषु उच्यते उपचारनिवारणार्थः ।
पश्यामि साक्षात्करोमि । द्रष्टृदृश्यप्रयुक्तं भेदं वारयति—यः प्रसिद्धोऽसावा-
दित्यमण्डलस्थः परोक्षोऽसौ शास्त्रदृष्ट्या प्रत्यक्षः पुरुषः परिपूर्णः स उक्तो
यः प्रसिद्धः स एवाहमस्मत्प्रत्ययालम्बनोऽस्मि भवामि ॥ १६ ॥

एते मन्त्रा हिरण्येनेत्वारभ्य पठिताः समुच्चयानुष्ठायिनाऽसकृन्नित्यं
षठनीयाः । अन्तर्काले तु सर्वार्थानुसंधानपुरःसरमात्मानमादित्यरूपं ध्यात्वा
वायुः प्राणरूपोऽनिलं बाह्यवायुं याति त्विति शेषः । अमृतमानन्दात्मरूपं
सोऽहमस्मीति पूर्वेण संबन्धः । अथ वायुनिर्गमनानन्तरमिदं प्रत्यक्षं भस्मा-
न्तम् । भस्मान्ते यस्मात्तद्भस्मान्तं शरीरं स्थूलं पार्थिवं पृथिवीं याति त्विति शेषः ।
ॐ ॐकाराभिधेयेशाभिन्नात्मन्नादित्य क्रतो संकल्पात्मन्स्मर मां त्वदुपासकं
स्मर कृतं मयाऽनुष्ठितं ज्ञानं कर्म च स्मर । स्पष्टम् । क्रत आदित्याभिन्न संक-
ल्पात्मन् । हे जीवाऽऽत्मानं स्मर । स्पष्टम् । आत्मना कृतं स्मर ॥ १७ ॥

उपास्यां देवतां संपार्थ्य कर्मसाधनभूतां देवतां प्रार्थयते—अग्ने हेऽग्ने
भव प्रापय सुपथा सम्यङ्मार्गेण राये सुवर्णार्थं कर्मफलभूतायेत्यर्थः ।
अस्मान्समुच्चयानुष्ठान्निश्चानि सर्वाणि देव हे देव वयुनानि ज्ञानानि
विद्वाञ्छानन्युयोषि वियोजयास्मदुपासकेभ्यो जुहुराणं कुटिलमेनः पापं भ्राघि-
ष्ट्वापतिशयेनाधिकां ते तुभ्यं नमउक्तिं नमस्कारोक्तिं विधेम विधास्यामः
सर्वदा कुर्म इत्यर्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीशंकरानन्दकृतेशावास्यदीपिका संपूर्णा ॥

अथ रामचन्द्रपाण्डितकृतेशावास्यरहस्यविवृतिः ।

ॐ सत्यं ज्ञानमनन्तमीशमखिलस्यान्तर्बहिश्च स्थितं
यद्दूरे निकटे च यच्च सकलं यत्स्वप्नं तद्विदः ।
अक्षागोचरमक्षचालकमहो येनेदमाच्छादितं
स्वात्माभिन्नमुपासते विजयते रामाभिधं तन्महः ॥
संसारबीजान्धतामिस्रनाशसर्वात्मताबोधजितारिषद्रूपम् ।
आनन्ददं सर्वसुहृत्तमं तं सिद्धेश्वरं सद्गुरुवर्यमीडे ॥
श्रीमच्छंकरभाष्यकृद्गुरुवरश्रीपादयुगं सदा
ध्यान्वा हृत्कमले यथास्वमति तत्सिद्धान्तसूक्तीस्तथा ।
टीका नैकविधा विचार्य कुरुते रामोऽथ माध्यंदिन-
स्थेशाख्योपनिषद्रहस्यविवृतिं श्रीसिद्धसुनुः कृती ॥

इह खलु सर्वेषां वेदानामद्वैते ब्रह्मणि पर्यवसानामिति राद्धान्तस्तत्र
ब्रह्म यथोक्ताधिकारिणे कथनीयम् । क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः
स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति सुष्कलो-
पनिषद्युक्तत्वात् ।

प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय प्रहीणदोषाय यथोक्तकारिणे ।
गुणान्वितायानुगहाय नित्यं प्रदेयमेतत्सततं मुमुक्षवे ॥

इति वचनाच्च । स चाधिकारश्चित्तशुद्धिं विना नोत्पद्यते । चित्तशुद्धिश्च
स्ववर्णाश्रमाचित्तकर्माचरणेनेति प्रथमं कर्मकाण्डमेकोनचत्वारिंशदध्यायैः
प्रतिपादितम् । अथेदानीं चित्तशुद्ध्यादियथोक्तगुणवन्तमधिकारिणमु-
पदेष्टुं ज्ञानकाण्डमेतेन चरमेणाध्यायेनाऽऽरभ्यते । सेयमीशावास्योपनि-
षद्ब्रह्मविद्यापराणां सहेतोः संसारस्यात्यन्तोच्छेदाद्ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्द-
वाच्या ।

उपनीयेममात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं पुनः ।

निहन्त्यविद्यां तज्जं च तस्मादुपनिषन्मता ॥

इति वचनाच्च । अन्तर्भावितण्यर्थस्य विशरणार्थस्य सद्भातोः
किपि रूपम् । उप नितरां सादयति संसारहेतुभूतामविद्यां नाश-
यति । गत्यर्थस्य वा । ब्रह्म प्रापयतीति । तदर्थमतिपादकब्रह्मोऽभ्यु-

पधारादुपनिषत् । केवलस्य वा सदेरुपाऽऽत्मनः समीपे निषीदति प्रति-
पादकत्वेनेत्यात्मयाथात्म्यप्रतिपादक इति । एषां च मन्त्राणां कर्मसु न
विनियोगः । आत्मयाथात्म्यप्रतिपादकत्वात् । तच्च कर्मणा विरुध्यते ।
न हि वक्ष्यमाणलक्षणविशिष्ट आत्मा संस्कार्यः कर्ता भोक्ता वा । यो
हि यथोक्ताधिकारवानहं ममेदमिष्टसाधनं दृष्टं ब्रह्मवर्चसाद्यदृष्टं स्वर्गादि
ष फलमाप्नुयामिति मन्यते स कर्मण्यधिक्रियते । न हि स्वभावशुद्ध
एकोऽशरीर्याकाशवान्निर्लेपोऽहमिति शास्त्रत आपातज्ञानवानपि कर्मणि
प्रवृत्तो दृश्यते । किमुतापरोक्षज्ञानवानत एषां मन्त्राणामैकात्म्यतात्पर्य-
कत्वम् । ईशा वास्यामित्युपक्रम्य सोऽसावहमित्युपसंहारः । अनेजत्त-
देजतीत्यभ्यासः । नैनद्देवा आप्नुवन्नित्यपूर्वता । तत्र को मोह इति
फलम् । असुर्या नाम त इति भेददृष्टीनां कर्मकारिणां निन्दयैकात्म्यदर्श-
नस्तुतिरथवा स पर्यगादित्यादिनैकात्म्यदर्शिन ऐश्वर्यवर्णनं सदर्थवादः ।
तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधातीत्युपपत्तिश्चेति षण्णां तात्पर्यलिङ्गानां दर्श-
नात् । तस्मादेते मन्त्रा भेदं निवर्तयन्तः संसारोच्छित्तिसाधनधात्मैकत्व-
विज्ञानमुत्पादयन्ति । अत्र दुःखहेतुस्वाज्ञाननिवर्तनेच्छुरधिकारी । आ-
त्मनो याथात्म्यमभिधेयं विषयः । याथात्म्यस्य तद्वाचकशब्दानां च प्रति-
पाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः । स्वगताज्ञाननिवृत्त्या सत्स्वरूपानन्दाविर्भा-
वः प्रयोजनमित्यनुबन्धचतुष्टयम् । अथ मन्त्रान्संक्षेपतो व्याख्यास्यामः—
ईशा वास्यामिति । ईष्ट इतीट् । ईश ऐश्वर्ये । क्विप् । तृतीयान्तमीशेति ।
ईश्वरेणेदं प्रत्यक्षं सर्वं भूतजातं वास्यं वासयोग्यमधिष्ठानेनाऽऽच्छादनीयं
वा निवासार्थकाद्वसेर्बाहुलकादाधिकरणे ष्यत् । आच्छादनार्थस्य वा
वसे रूपम् । कृत्यानां कर्तरि वोति षष्ठीविकल्पात्पक्षे तृतीया । यच्छब्दो
भिन्नक्रमः । चस्त्वर्थे । यथोक्तानुभवसाधनमाह । किंतु यज्जगत्यामित्यु-
पलक्षणं ब्रह्माण्डे जगत्स्थावरजंगमात्मकं तेन भूतजातेन त्यक्तेन न
ममेति त्यक्तस्वीयत्वसंबन्धेन संन्यासेन यत आच्छादनीयमतो यत्किंच
यावज्जगत्यां जगत्तेन त्यक्तेन नामरूपत्यागेन तद्बुद्ध्या गृहीतेनेति
वा भुञ्जीथाः पूर्वोक्तमात्मानमनुभवेः । वा यदृच्छाप्राप्तभोगाननुभवेः ।
स्वात्मानं जननमरणादिदुःखात्पाळयेथा वा स्वसुखमनुभवोरिति वा ।
एतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्तीति श्रुतेस्त्यागैकैकै अमृतत्व-
मानशुः परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजदेतद्यतयो विशन्तीति श्रुतेश्च
संबन्धस्य श्रवणं कुर्यादित्युक्तेश्च ।

यदा मनसि वैराग्यं जायते सर्ववस्तुषु ।

तदैव संन्यसेद्विद्वानन्यथा पतितो भवेत् ॥

इत्युक्तत्वादधिकारं विना संन्यासे कृते प्रत्यवायापत्तिरित्यभिप्राये-
णाऽऽह— मा गृधो माऽभिकाङ्क्षीः । स्वित्दित्यनर्थकोऽप्यर्थको वा ।
कस्यापि स्वस्य परस्य वा धनं भोग्यविषयजातम् । ब्राह्मणाः पुत्रैषणा-
याश्च वित्तैषणाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति
त्यक्तैषणस्यैव संन्यासेऽधिकारात् । यद्वा स्वित्दिति वित्तर्के । लोके
कस्येदं धनं न कस्यापि न हि लोके नियतस्वामिकं किञ्चिदपि विषय-
जातं दृश्यते । प्रश्ने वा । अधिष्ठानेनाध्यस्तस्य स्वस्वामिभावायोगात्क-
स्येदं धनमित्यर्थः । अतो माऽभिकाङ्क्षीः । केवलेच्छयैव विषयाणाम-
वश्यमाप्त्यभावान्ममेदमिति रक्षितानां च स्वैर्याभावाद्दिनाशे दुःखमाप्तेश्च
विषयेच्छात्यागपूर्वकसंन्यासिना ब्रह्मणः सर्वान्तरस्थत्वं ज्ञेयमिति भावः ।
अथवा स्वात्मना विभुनाऽधिष्ठानेन ज्ञानेन रज्ज्वादिनाऽध्यस्तसर्पादि-
भासवदध्यस्तजगद्भास आच्छादिते दूरीकृते सति स्वातिरिक्तस्य
विषयस्याभावादिच्छानुत्पत्तेः स्वात्मनैव स्वसुखमनुभवनीयमिति तात्प-
र्यम् । आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्माविदां वरिष्ठ इति श्रुतेः ।
वासिष्ठे समाध्युत्थितस्य कचस्य —

किं करोमि क गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ।

आत्मना पूरितं सर्वं महाकल्पाम्बुना यथा ॥ इति वाक्याच्च ॥ १ ॥

अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

छाद्यं मयेशेन समस्तमेतज्ज्ञात्वेति संन्यस्य सुखं हि भोग्यम् ।

धनस्य गृह्णिं न कुरु त्वमन्यत्स्वतोऽस्ति किं कस्य धनं त्रिलोक्याम् ॥१॥

ईशावास्यस्य विद्वृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णः प्रथमो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

त्यक्तैषणस्य संन्यासेऽधिकार इति श्रुत्वैषणात्यागसाधनं प्रष्टुकामस्य
श्रोतुः प्रश्नात्पूर्वमेव सर्वज्ञा श्रुतिश्चित्तशुद्धिरीषणात्यागोपाय इत्याभिप्रा-
येण चित्तशुद्ध्यर्थं त्वया तावत्कर्माणि कर्तव्यानीत्युपदिशति । अथवाऽऽ-
त्मतत्त्वमुपक्रम्य स्वानुभवप्रदर्शनेन श्रोतारमभिमुखीकृत्य प्रष्टुमिच्छन्तं

रामचन्द्रपण्डितकृता-

समुपदेष्टुकामा श्रुतिः शुद्धचित्तस्यैव श्रवणेऽधिकारादधिकारसिद्धये पूर्वं तस्साधनमुपदिशति-कुर्वन्निति । एवशब्दो भिन्नक्रमः । इह वृत्तोकै कर्माण्येव केवलानि न तु फलेच्छां कुर्वन् । कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचनोति भगवतोक्तत्वात् । फलेच्छैव बन्धनकर्त्रीति भावः ॥ त्वं जिजीविषेज्जिजीविषेः पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । भवाञ्जिजीविषेदिति वा । शतं समा इत्युपलक्षणं सर्वस्य पुरुषायुषस्य । यावदायुरित्यर्थः ॥ अनेन मनुष्यस्यैव कर्माद्यधिकार इति सूचितम् । जीवनेच्छोक्त्या संन्यासाधिकाराभावो न जीविते मरणे वा गृधिं कुर्यादरण्यामियादिति श्रीमद्भगवत्पादैरिच्छारहितस्यैव संन्यासेऽधिकारस्योक्तत्वादरण्यं स्त्रीज-नासंकीर्णमाश्रमं संन्यासमित्यर्थः । ननु यदि फलेच्छाया अभावस्तदे-ष्टसाधनताज्ञानं विना प्रवृत्त्यनुपपत्त्या कर्मणि प्रवृत्तिरेव न स्यादिति चेत्सत्यम् । भगवदधीनोऽहं तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचरेति गीतायामुक्तत्वात्तदाज्ञोल्लङ्घने प्रत्यवायोत्पत्त्या ममानिष्टं स्यादतोऽवश्यं मया कर्माणि कर्तव्यानीत्येवं निश्चयेन नित्यनैमित्तिकादिकाम्यकर्मसु प्रवृत्तेः सूपपन्नत्वात् । ननु कर्मणा बन्धः स्यादिति चेन्न । असक्तो ह्याच-रन्कर्म परमाप्नोति पूरुष इति भगवतोक्तत्वान्निष्कामकर्मणा मुक्तिरेवे-त्यभिप्रायेणाऽऽह—एवं निष्कामकर्माणि कुर्वतस्त्वयि तव विभक्तिव्य-त्ययश्छान्दसः । वृक्षे शाखेतिवदधिकरणत्वविवक्षया वा सप्तमी । नरे नृदेहवारिणि कर्म न लिप्यते कर्मफललेपो न स्यात् । किंतु चित्तशुद्धिद्वाराऽधिकारसंपत्त्या ज्ञानसिद्ध्या मुक्तिरेव स्यादिति भावः । अनेन मनुष्यस्यैव कर्मफलसंबन्ध इति बोधितम् । अधिकारसंपादक-चित्तशुद्धेः कर्मातिरिक्तसाधनासिद्धत्वं दर्शयति—इतो निष्कामकर्माच-रणादन्यथा प्रकारान्तरं तव मुमुक्षोर्नास्ति येन त्वं शुद्धचित्तः सन्नधि-कारी भविष्यसीत्यर्थः । आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानस इति श्रीरामगीतायामुक्तत्वात् ।

स्ववर्णाश्रमधर्मेण तपसा हरितोषणात् ।

साधनं प्रभवेत्पुंसां वैराग्यादिचतुष्टयम् ॥

इति भगवत्पादोक्तेश्च । यावदिच्छा तावत्कर्मस्वधिकार इति तात्पर्यम् । तावत्कर्माणि कर्वांत न निर्विद्येत यावतेति भागवतात् ॥ २ ॥

अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

निष्कामकर्माणि तु यावदायुस्त्वमिच्छ कर्तुं खलु यन्मुमुक्षुः ।

एवं तव स्यान्न फलेन लेपो न चित्तशुद्धावितरः प्रकारः ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विट्तिः कृतायां रामशर्मणा ।

मन्त्रो द्वितीयः संपूर्णः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

साधकस्य निष्कामकर्मस्वधिकार इत्युक्तमर्थं काम्यकर्मपराणां वरु-
वदनिष्टफलकथनव्याजेन काम्यकर्मनिन्दया प्रबलयति—असुर्या इति ।
असुर्या असुषु प्राणेषु रमन्त इत्यसुराः प्राणपोषका ज्ञानहीनाः केषल-
प्राणपोषिणो देवा अप्यसुरा एव । अन्येष्वपि दृश्यत इत्यत्रापिशब्दस्य
सर्वोपाधिष्वभिचारार्थत्वाद्द्रमधातोरपि डः । तेषामिमेऽसुर्याः ।
तद्धिता इति बहुवचनस्यानुक्तसंग्रहार्थत्वादिदमर्थं यत् । नाम प्रसिद्धाः ।
ते यच्छब्दस्थाने तच्छब्दः । ये लोका लोक्यतेऽनुभूयते कर्मफलं येषु
ते लोका जन्मानि स्थानानि वा तिर्थगादीनि नरकादीनि चान्धेन
तमसा विचारशून्यत्वात्स्वाभाविकेनाज्ञानेनान्धतामिस्त्रेण वाऽऽवृता
आच्छादितज्ञाना निरिन्द्रियप्रचारा वा तान्पूर्वोक्तोभयविधेष्वन्यतरा-
न्स्वकर्मानुसारेण तत्रोत्पद्यते जना नराः प्रेत्यापि मरणं प्राप्य पुनरपि
गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । तच्छब्दोक्तान्निर्दिशति—ये के च । अनेन
जातिगुणादिनिरपेक्षत्वं सूच्यते । आत्महनो यथा गुरुणामवज्ञाकारी
गुरुघातीत्युच्यते तथाऽतिपूज्यस्य सर्वप्रकाशकस्याप्यात्मनो देह एवाहं
नाऽऽत्मा कथनास्वीत्यवज्ञाकारिण आत्मघातिनस्ते । अनेन देहा-
न्तरप्राप्तिरपि नरदेहकृतसंचितकर्मबीजनिबन्धनेति सूचयति ।

पुत्रा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।

एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥

नाकस्य पृष्ठे सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ।

इति च मुण्डकोपनिषद्भुक्तत्वात् ।

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मानि जन्मानि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ।

इति भगवद्वाक्याच्च । प्राणपोषणार्थं नानाविधकाम्यकर्मपराणां पुनः
पुनः संसरेण मुक्तिर्नास्तीति तात्पर्यम् ॥ ३ ॥

अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

स्वात्मानभिज्ञा निजघातिनस्ते प्रमीय मर्त्या असुपोषिभोग्यान् ।
विचारशून्यानतिदुःखयुक्तान्प्रयान्ति देहान्खरनारकादीन् ॥ १ ॥
ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।
मन्त्रस्तृतीयः संपूर्णः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

कीदृशः स आत्मा यस्याज्ञानेन जनाः संसरन्तीत्याकाङ्क्षायामाह ।
अथवा येनेश्वरेण सकलमाच्छादितं तस्य स्वरूपमाह । यद्वाऽनुभवसा-
धनं प्रदर्शयोपक्रान्तमात्मस्वरूपमुपसंहरति । अथवाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां
निष्कामकर्मणः भवणाधिकारसाधनत्वं प्रदर्श्य श्रोतव्यमात्मतत्त्वमुप-
दिशति—अनेजदिति । नैजति[न] चलति तदनेजत्स्वावस्थाप्रच्युतिश्चलनं
तद्वर्जितम् । अनेन बाल्यादीनां जाग्रदादीनां चाभावः । बाल्यादिष्वपि
जाग्रदादिषु तथा सर्वास्ववस्थास्वपि व्यावृत्तास्वनुवर्तमानमहमित्यन्तः
स्फुरन्तं सदा । स्वात्मानं प्रकटी करोतीति भगवत्पादैरुक्तत्वात् । एक-
मद्वितीयम् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतेः । अथैकं सर्वदैकरूपं वृद्ध्य-
पक्षयविपरिणामशून्यं मनसो जवीयः संकल्पलक्षणादतिचञ्चलान्मन-
सोऽपि जर्षीयो वेगवत्तरम् । अपाणिपादो जवनो ग्रहीतेति श्रुतेः । देह-
स्थस्यापि मनसः क्षणाद्ब्रह्मलोकगमने व्यापकत्वात्तत्र पूर्वगतमिवास्ति ।
परं त्वाचिन्त्यत्वान्मनसा प्राप्तुमशक्यं न तु चक्षुरादिविषयवन्मनसा
साक्षादनाप्यं यत एनदात्मस्वरूपं देवा द्योतनात्मकानि चक्षुरादी-
न्द्रियाणि नाऽऽनुवन्न प्राप्तवन्तः । अव्यपदेश्यत्वादिन्द्रियागोचरमि-
त्यर्थः । अथवा मनोव्यापारपूर्वकत्वादिन्द्रियप्रवृत्तेर्यन्मनसोऽगोचरं
तदिन्द्रियाणां सुतरामगोचरम् । यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्यादिना मनःप्राणेन्द्रियाप्राप्यत्वस्य केनोपनिषद्यु-
क्तत्वात् । पूर्वमनादि जन्मरहितमर्थत् । रिश हिंसायामित्वस्य शत्र-
न्तस्य रूपम् । न रिशदविनाशि । धातोरिकारलोपश्छान्दसः । तदादिम-
ध्यान्तविहीनमेकमिति श्रुतेः । तद्ब्रह्म तिष्ठद्द्र्यापकत्वेन सर्वत्र स्थितिमत्स-
द्धावतो द्रुतं गच्छतोऽन्यान्कालवाय्वादीनत्येत्यतिक्रम्य गच्छतीव तेषां
गत्याऽप्राप्यमित्यर्थः । आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वत्र इति
श्रुतेः । मातरिश्वा देहान्तर्गतो वायुस्तस्मिन्देहान्तर्विद्यमाने सत्यप
आप्यन्ते प्राणादिसंज्ञा याभिस्ता आप आप्नोतेर्हैस्वश्चेति करणे क्विप् ।
त्वाः क्रियाः प्राणनादिचेष्टा दधाति धारयति । अथवा समिष्टयजुषि

वातेधा इति सर्वकर्मणां वायुस्थत्वोक्तेरपः श्रद्धा वा आप इति श्रुतेः श्रद्धाजन्यत्वादापः कर्माणि स्वस्थानि तानि वायुस्तत्र ब्रह्मणि दधाति स्थापयति कर्मणां परमं निधानमित्यर्थः । अथवा तत्रान्तर्यामिणि सति वायुः सूत्रात्मा तपनवारिदादीनां कर्माणि तपनवर्षणादीनि । वायुना हि गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संहृद्यानि भवन्तीति श्रुतेः क्रियाशक्तिमत्त्वाद्दधाति विभज्य धारयति । अन्तर्यामित्तया तस्यैव सर्वेशत्वाद्दन्तर्यामिब्राह्मणे सर्वान्तर्यामित्वेन यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिना तस्यैव सर्वनिष्पन्नोक्तेर्भाषाऽस्माद्वातः पतत इत्यादितैत्तिरीयश्रुतेश्च स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंचेति स सेतुविधरण एषां लोका-
नामसंभेदायेति शरीरब्राह्मण उक्तत्वाच्चाचिन्त्यमव्यपदेश्यं षड्भावविकाररहितं सर्वदैकरूपं सर्वान्तर्यामि सर्वचालकं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

अङ्गम्यमेकं मनसस्तरस्वि न देवता आपुरनाशि पूर्वम् ।

तिष्ठत्तदत्येत्यपि धावतोऽन्यान्वायुर्हि कर्माणि दधाति तत्र ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

मन्त्रश्चतुर्थः संपूर्णः प्रीयतां तेन राघवाः ॥ २ ॥

उक्तमर्थमन्योऽपि मन्त्रो वदति । अथवाऽऽत्मतत्त्वस्वातीतमन्त्रोक्तदुष्पापत्वान्तर्यामित्वव्यापकत्वानुवादेन तस्यैव सर्वात्मकत्वं सुखप्राप्यत्वं च श्रुतिरुपपादयति । नात्र पुनरुक्तिर्न मन्त्राणां जामितादोष इति भगवत्पादैरुक्तत्वात् । जामिताऽऽलस्यम् । रहस्यं सकृदुक्तं चित्ते नाऽऽयातीत्यनलसा श्रुतिः सकरुणा मातेव पुनः पुनरुपदिशति—तदेजतीति । तत्प्रकृतमात्मनस्त्वमेजति चलति जंगमं तन्नैजति न चलति स्थावरम् । पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यमिति श्रुतेः । तदात्मतत्त्वं दूरे विप-
कृष्टे तद्गु, उ एवार्थे यद्दूरस्थं तदेवान्तिके समीपे समीपस्थमपि तदेव दूरस्थमन्तिकस्थं ब्रह्मैव सर्वगतत्वात् । अथवा सर्वरूपत्वाद्दूरस्थमन्तिकस्थं च ब्रह्मैव । अथवाऽज्ञानिनां वर्षकोटिभिरप्यपाप्यत्वाद्दूर इव स्थितम् । आत्मज्ञानिनां तु समीप एवाऽऽत्मत्वेन ह्यस्थत्वात्सुपापं तद्ब्रह्मास्य प्रत्यक्षस्य सर्वस्य भूतजातस्यान्तरभ्यन्तरेऽन्तर्यामित्वेनास्ति ।

तदु तदेव सर्वस्यास्य बाह्यतो बाह्यपदेश उत्तमपुरुषत्वेन सार्वविभक्तिक-
स्तसिः । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति श्रुतेः ।

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ इति ।

स्ररः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्य परमात्मेत्युदाहृतः ॥

इति गीतावाक्याच्च ॥ ५ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

ब्रह्मैव तत्स्थावरजंगमात्म स्वाज्ञानिनां दूर इवाप्रकाशम् ।

तज्ज्ञानिनां भाति सदा समीपे विश्वस्य चान्तश्च बहिःस्थितं तत् ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णः पञ्चमो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

उक्तात्मज्ञानस्य फलमाह—यस्त्विति । यस्तु तुशब्दो वैलक्षण्ययो-
क्तो यः पुनर्लोकविलक्षणदृष्टिः सर्वाणि भूतान्यव्यक्तादिस्थावरान्ता-
व्यात्मन्नात्मनि सुपां सुलुगिति डेर्लुगधिष्ठानरूप एवानु गुरुपदेशान-
न्तरं पश्यत्यवलोकयति च परं सर्वभूतेषु तेष्वत्मानमनु कारणात्मनाऽ
नुगतं पश्यत्यनुभवति । तत एकात्म्यज्ञानात्स पुरुषो न विचिकित्सति
संशयं न प्राप्नोति । संशय उभयकोटिकं ज्ञानं द्वैतं पश्यतो भवति न्त्यै-
कात्म्यज्ञस्येति भावः ।

यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा ।

ईशानं भूतभव्यस्य न तदा विचिकित्सति इति । वृहदारण्यकश्रुतेः

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मानि ।

संपश्यन्ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना ॥ इति कैवल्यश्रुतेश्च

अस्या एव श्रुतेरुत्तरार्थं गीतायाम्—ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वः
समदर्शन इति । छिद्यन्ते सर्वसंशयास्तस्मिन्दृष्टे पराथर इति मुण्डक
श्रुतेश्च ॥ ६ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

यः पश्यतीत्यं सकलानि भूतान्यात्मन्यथाऽऽत्मानमपीह विद्वान् ।

सर्वेषु भूतेषु स तत्त्ववेत्ता निःसंशयः स्यात्सकलैरनिन्द्यः ॥ १ ॥

ईशावास्यदीपिका ।

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

मन्त्रः षष्ठोऽपि संपूर्णः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

अधुनाऽऽत्मज्ञस्य स्थितिमाह—यस्मिन्निति । यस्मिन्काले विजानत आत्मानं साक्षात्कुर्वतः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि न मद्ब्यतिरिक्तं किञ्चिदस्त्यहमेव सर्वरूप इत्यात्मैवाभूत्संवृत्तः । तत्र तस्मिन्काल एकत्वमैकात्म्यमन्वनुभूयुतं पश्यतोऽनुभवतो मोह आवरणरूपः कः किंनिमित्तकः शोकश्च विक्षेपरूपः कः किंनिमित्तक आत्मज्ञानेनाविद्याया निरस्तत्वात्स्वरूपं जानतः समूलाविद्योच्छेदादावरणविक्षेपयोरभावेन कामाद्यनुदयाज्जीवन्मुक्तिस्थित्या तूष्णींभूत आस्त इत्यर्थः । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना तस्य निष्क्रियत्वाभिधानात् । आत्मन्येव च संतुष्टस्य कार्यं न विद्यत इति भगवद्वाक्याच्च ॥ ७ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

सर्वाणि भूतानि मदात्मकानीत्येवंविदोऽभून्सकलं यदात्मा ।

तदैकतां पश्यत आत्मरूपे मोहश्च शोकश्च भवेत्कथंस्वित् ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णः सप्तमो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

आत्मज्ञस्थितिमुक्त्वा पुनरात्मस्वरूपं लोकोत्तरैश्वर्यपदर्शनेनोपसंहर्तुवर्णयति—स पर्यगादिति । अत्र स इत्युत्तरार्धे च कविरित्यादिशब्दैः पुंलिङ्गत्वेन निर्देशाच्छुक्रमित्यादीनि विशेषणानि पुंलिङ्गत्वेन विपरिणम्यान्पथवा स इति शब्दो भिन्नक्रम उत्तरार्धेन संबध्यते । यत्तदोर्णित्यसंबन्धात् । यद्ब्रह्म पर्यगात्परिः सर्वतोभावे सर्वतो जगद्गद्याप्माऽऽसीत् । शुक्रं शुद्धं दीप्तिमत्स्वपकाशम् । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः । अकार्यं सूक्ष्मदेहरहितमव्रणं व्रणः क्षतं तद्गहितमस्लाविरं स्लाविराः शिरा न सन्ति यस्य तन्निरवयवत्वाद्ब्रणमस्लाविरमिति विशेषणद्वयेन स्थूलशरीरनिरासः । अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितमिति श्रुतेः । शुद्धं मायासंबन्धरहितं विरजः पर आकाशादिति श्रुतेस्तमसः परमुच्यत इति गीतावाक्याच्च । अपापविद्धं पुण्यमपि पुनरावृत्तिहेतुत्वात्पापमेव तेनोभयात्मकेनाविद्धमसंबद्धं स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानिति श्रुतेः । नाऽऽदत्ते कस्यवि-

त्पापं न चैव सुकृतं विभुरिति भगवद्वाक्याच्च । स एतादृशं ब्रह्मैव
 स्वशक्तिमादायेश्वरो भूत्वा कविरतीतानागतज्ञः । वेदाहं समतीतानि
 वर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणि च भूतानीति गतायापुक्तत्वात् ।
 मनीषी मनीषा जगत्सर्जनेच्छा तद्वान् । सोऽकामयत बहु स्यां प्रजाये
 योति श्रुतेः । अथवा मनोनियन्ता मनसो ये मनो विदुरिति श्रुतेः ।
 परिभूः परिरुपर्यर्थकः परि सर्वेषामुपरि श्रेष्ठत्वेन भवत्यस्तीति परिभूः ।
 पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति श्रुतेः । स्वयंभूः
 स्वयमेव भवति न तु कारणान्तरेणेत्यर्थः । अथवा येषामुपरि यश्चोपरि
 तत्सर्वं स्वयमेव भवतीति सर्वरूपः । याथातथ्यतो यथातथाभावो
 याथातथ्यं तेनेति याथातथ्यतः साध्यसाधनादिप्रतिनियतस्वरूपेणा-
 र्थाश्चेतनाचेतनरूपपदार्थान्व्यदधाद्विभज्य दत्तवान् । शाश्वतीभ्यो नित्या-
 भ्यः सदाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्यो यो वै स संवत्सरः
 प्रजापतिः षोडशकल इति श्रुतेरचिन्त्यशक्तिमद्ब्रह्मेति भावः । अत्रार्थे
 श्लोकयोजना—

यद्व्यापकं शुद्धमपापविद्धं देहद्वयातीतमतिप्रकाशम् ।

कविः स धीमान्प्रवरः स्वयंभूः प्रजापतिभ्यो व्यदधाद्यथार्थान् ॥

अथवा यथोक्तात्मज्ञस्योक्तानुवादपूर्वकमैश्वर्यमाह । सशब्द उत्तरार्धेनैव
 संबध्यते । यः शुक्रपित्यादि यथोक्तविशेषणविशिष्टं ब्रह्म पर्यगात्सर्वभावेन
 ज्ञातवान् । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वात्स ब्रह्मज्ञः कविः क्रान्तदर्शी । मनीषी
 द्वैतासंबन्धेन प्रशस्तबुद्धिमान्परितः सर्वमपि स्वयमेव भवतीति परिभूः
 सकलात्मकः । स्वयंभूर्ब्रह्मरूपो यथास्वरूपं तेन तेन रूपेणार्थान्पदार्था-
 न्भोग्यविषयान् । शाश्वतीभ्यः समाभ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थी । अनन्तवर्षोप-
 भोगाय व्यदधात्स्वयमेव कृतवान् यस्यानुबिक्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मि-
 न्संदेहे गहने प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्तेति श्रुतेर्ब्रह्मविद्ब्र-
 ह्मैव भवतीति भावः ॥ ८ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

यो ज्ञातवाञ्शुद्धमपापविद्धं देहद्वयातीतमतिप्रकाशम् ।

कविः स धीमान्सकलः स्वयंभूर्व्यदधाद्यथास्वं बहुकालमर्थान् ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्पणा ।

संपूर्णश्चाष्टमो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

उपक्रान्तमात्मतत्त्वमुपसंहृत्य यस्तुक्ततत्त्वानभिज्ञ ईषणात्यागाभावेन संन्यासे च नाधिकारी संसारे च नात्यन्तं सक्तस्त्वं प्रति चित्तैकाग्र्यार्थ-मुपासनासमुच्चयं कथयिष्यन्प्रत्येकमुपासनां फलकथनव्याजेन निन्दति । अथवोक्तात्मज्ञानस्वाखिलश्रेष्ठत्वं तद्व्यतिरिक्तानां संसरणहेतुत्वपदर्शनेन द्रहयति—अन्धं तम इति । ये नरा असंभूतिं सम्यग्भवनं संभूतिरूपतिर्यस्य कार्यस्य तद्भिन्नां कारणरूपामव्याकृताख्यां प्रकृतिमुपासते चिन्तयन्ति तेऽन्धं तमोऽदर्शनात्मिकां प्रकृतिं प्रविशन्ति प्रकर्षेण विशन्ति पौराणि-कोक्तं प्रकृतिलयं प्राप्नुवन्ति । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः । य उ । ये तु संभूत्यां प्रकृतिकार्ये हिरण्यगर्भाख्ये रता आसक्तास्तदुपा-सका इत्यर्थः । ते ततः प्रकृतिलयाद्भूय इवाधिकमिव स्वरूपाज्ञानेन संसरणहेतुत्वात्तमोऽणिमादिसिद्धिसमुदायं प्रविशन्ति प्राप्नुवन्ति ॥९॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

अव्याकृतं हेतुपासने ये संप्राप्नुवन्ति प्रकृतौ लयं ते ।

प्रजापतिं कार्यमुपासते ये ते प्राप्नुवन्ति ह्यणिमादिसिद्धीः ॥१॥

ईशावास्वस्य विवृतौ कृतायां रामशर्पणा ।

संपूर्णो नवमो मन्त्रः प्रीयतां तेन राधवः ॥ २ ॥

व्याकृताव्याकृतोपासनयोर्भिन्नफलत्वे श्रुतिराचार्यवचः प्रमाणयाति-अन्यदेवेति । संभवात्संभूतिरूपकार्यप्रजापत्युपासनादन्यदेव भिन्नेषवाणि-मादिसिद्धिरूपं फलं तत्त्वज्ञा आहुर्वदन्ति तथाऽसंभवादसंभूतिरूपकार-णाव्याकृताख्यप्रकृत्युपासनादन्यत्प्रकृतिलयाख्यं फलमाहुः कथयन्त्यु-पास्योपासनयोरभेदविवक्षया संभवादसंभवादित्युक्तं ये ज्ञानिनो नोऽस्म-भ्यं भाष्यमतेऽन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाभावात्संप्रदानम् । अस्मान्वा । अकथितं चेति व्हापारद्वयार्थत्वाद्वा द्विकर्मत्वं तदुपासनाद्वयतत्त्वं विचचाक्षिरे व्या-ख्यातवन्तस्तेषां धीराणां वाक्यमिति शेषः । अथवा प्रसिद्धत्वाद्वा-क्यमिति कर्मणोऽप्रयोग अख्यातोपयोग इत्यपादनत्वस्याविवक्षया शेषे षष्ठी । धीरेभ्य इत्यर्थः । इति पूर्वार्धोक्तप्रकारेण वयं शुश्रुम श्रुत-वन्तः ॥ १० ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

अन्यत्फलं कार्यमुपासतां स्यादुपासतां कारणमन्यदेव ।

एतस्य तत्त्वं त्रिबुधा य ऊचुस्तेषां पुरा वाक्यमिति श्रुतं नः ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णो दशमो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

यत एवमत उभयोः समुच्चयो युक्त इत्याह-संभूतिमिति । यः पुमा-
न्संभूतिं चावर्णलोपः पृषोदरादित्वात् । असंभूतिं प्रकृतिप्रथवा सम्य-
ग्भवत्यस्याः कार्यमिति संभूतिः कारणं पूर्वापरसंदर्भानुसारेण षक्तुर-
भिप्रायस्याभिधानियामकत्वात्प्रकृतिस्तां च परं विनाशं च । चेत्यर्थे ।
विनाशोऽस्यातीति विनाशं कार्यम् । अर्शभाद्यच् । तदुभयं कार्यका-
रणोपासनाद्वयं सह सपुञ्चितं फलदमिति वेद जानाति स विनाशेन
हिरण्यगर्भाख्यकार्योपासनेन मृत्युमनैश्वर्यादिदुःखजातं तीर्त्वाऽतिक्रम्या-
संभूत्या । अथवा पूर्वोक्तप्रकारेण संभूत्याऽव्याकृताख्यकारणोपास-
नेन । यथाऽस्मदपेक्षयाऽधिकजीवनेन देवा अमरास्तथाऽऽपेक्षिकममृतं
प्रकृतिवलयमश्नुते प्राप्नोति ॥ ११ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

उपासने कार्यनिदानयोस्ते समाश्रिते वेद परस्परं यः ।

तत्राऽऽद्यया प्राप्य स ईश्वरत्वं द्वितीयया याति लयं प्रकृत्याम् ॥१॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

पूर्ण एकादशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

अधुना कर्मणोपासनां समुच्चिचीषन्प्रत्येकमुभयं फलं प्रदर्श्य निन्दति ।
अथवा व्याकृताव्याकृतोपासनयोः फलं प्रदर्श्य कर्मणां देवतान्वरोपा-
सनानां च फलं दर्शयति—अन्धं म इति । ये नरा अविद्यां विद्या
ज्ञानं तद्भिन्नाऽविद्या तां कर्म केवलमुपासते तत्पराः सन्तोऽनुतिष्ठन्ति
तेऽन्धं तमो जन्ममरणरूपं प्रविशन्ति प्राप्नुवन्ति । य उ ये त्वशुद्धचित्ता
आपि कर्म न कुर्वन्ति किंतु केवलयां विद्यायां देवतोपासनायां रता
आसक्तास्ते कर्माधिकारे सत्यपि कर्मत्यागेन प्रत्यवायरूपदोषयुक्ताः
सन्तस्ततः कर्मानुष्ठातृभ्यो भूय इवाधिकमिव तमः संसरणलक्षणं प्रवि-
शन्ति प्राप्नुवन्त्युपासनाफलं नाश्नुवते । किंतु संसरन्तीति भावः ॥१२॥
अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

उपासते केवलकर्मजालं ये संसरन्तीह पुनः पुनस्ते ।

तेभ्योऽधिकं यान्ति गतागमं त्रे उपासते केवलदैवतानि ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णो द्वादशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

उक्तार्थे श्रुतिर्विद्वद्रचः प्रमाणयति—अन्यदेवेति । विद्याया देवतो-
पासनायाः फलमन्यदेव । विद्यया देवलोक इति श्रुतेर्दशलोकप्राप्तिल-
क्षणं प्राज्ञा आहुः । तथाऽविद्यायाः कर्मणोऽन्यत्कर्मणा पितृलोक इति
वचनात्पितृलोकप्राप्तिलक्षणमाहुर्दूरभेदे विपरीते विषुवी अविद्या या च
विद्येति श्रुतेश्च । एवंप्रकारेणोभयवत्त्वव्याख्यातृभ्यः पूर्वमस्माभिः श्रुत-
मस्तीति तात्पर्यम् । पदव्याख्या तु व्याकृताव्याकृतोपासनावन्मन्त्रे कृता
॥ १३ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

बुधाः फलं कर्मण आहुरन्यन्यादेवतोपास्तिफलं तथाऽन्यत् ।
ये तस्य तत्त्वं गुरवो न ऊचुस्तेभ्यः पुराऽस्माभिरिति श्रुतं हि ॥१॥

ईशावास्यस्य विट्त्वौ कृतार्था रामशर्मणा ।
पूर्णस्त्रयोदशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

उभयोः समुच्चये फलमाह—विद्यां चेति । विद्यां च देवतोपासना-
विद्यां च कर्म तदुभयं सह समुच्चित्तं फलदात्रिति यः पुमान्वेद सोऽवि-
द्यया कर्मणा मृत्युं स्वाभाविकमज्ञानं विस्मरणलक्षणं तीर्त्वा दूरीकृत्य
विद्यया देवतोपासनेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति । तद्व्यमृतमुच्यते
यद्देवतात्मगमनामिति श्रुतेः । अत्रार्थे श्लोकयोजना—

यो देवतोपास्तिमथापि कर्म एकेन कार्यं पुरुषेण वेदे ।
स्वकर्मणा मृत्युमतीत्य विद्वान्स विद्ययाऽऽप्नोति हि देवतात्वम् ॥

अथवा कर्मणाभुपासनानां च फलं प्रदर्श्याऽऽत्मज्ञानेनैव कृतक-
त्यतेति श्रुतिरुपपादयति वक्तृतात्पर्यस्याभिधानियामकत्वात् । विद्या-
मात्मज्ञानं च परमविद्यां च कर्मेत्युभयं पठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति
कर्माऽऽत्मज्ञानं च पूर्वापराधिकारवेदेन सहैकपुरुषकर्त्तव्यत्वेन समुच्चितं
यो वेद सोऽविद्यया कर्मणोपासनाऽपि मानसं कर्मैव मृत्युं स्वरूपावि-
स्मरणहेतुं चित्तमलमनैकाग्र्यं तीर्त्वाऽतिक्रम्य विद्ययाऽऽत्मज्ञानेनामृतं
मोक्षमश्नुते । तमेव विदित्वाऽति मृत्युमिति जान्यः पन्था विद्यतेऽयना-
येति श्रुतेः ॥ १४ ॥

अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

कर्माऽऽत्मज्ञानमपि क्रमेण संपाद्येकेन नरेण वेद ।
यः कर्मणा चित्तविशुद्धिमाप्स्य स विद्ययाऽऽप्नोत्यमृतं हि विद्वान् ॥१॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

पूर्णश्चतुर्दशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

अथ पुनरादित्यान्तर्यामिपुरुषोपासनाभेदेन वर्णयन्नैकात्म्यमुपपंहरति-हिरण्येनेति । हिरण्येन हिरण्यस्य विकारो हिरण्यं तदिव प्रकाशात्मकं तेन पात्रेण पिबन्ति रश्मयो रसान्यत्र स्थितास्तेन विम्बेन सत्यस्य । सत्यस्य सत्यमिति श्रुतेर्ब्रह्मणो मुखं मुखपिव मुखं प्रधानं रूपमिहितमाच्छादितं सर्वजनैरज्ञातमस्ति । तथाऽपि यः प्रसिद्धोऽसौ प्राकृतजनानां परोक्ष आदित्ये सूर्यमण्डले स्वयं प्रकाशः सकलशक्त्याधारभूतः पुरुषः स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्णं पुरिश्य इति श्रुतेः । अन्तर्याम्यस्ति स पुनरसावित्यनेनावधारणं स एव । अथैतच्छब्दार्थोऽदः-शब्दः । एष सर्वसमीपतरोऽहमीति प्रत्यक्षतः स्वानुभवं श्रुतिरधिकारिणे प्रदर्शयति । स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति श्रुतेः । ॐ ॐंकारवाच्यं खमाकाशमिव व्यापकं ब्रह्माहमस्मीति भावः । एवमेव त्वमपि ब्रह्मरूपोऽसीति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः-
तेजोमयेनापिहितं स्वरूपं सत्यस्य विम्बेन सदा परं तु ।

भानावसौ यः पुरुषोऽस्ति सोऽहं ज्ञेयं विभु ब्रह्म सदास्वरूपम् ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

पूर्णः पञ्चदशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

+ प्रथमव्याख्यायामुक्तोपासनावान्योगी देवतामन्ते प्रार्थयते-वायुर-निलमिति । द्वितीयव्याख्यायां त्वात्मज्ञस्याऽऽप्तकामत्वेन देहान्तेऽन्यत्र गमनं नास्त्याप्तकामो भवति । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तपत्रैव समवली-यन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः । न च प्रार्थय देवतान्तरं य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीति श्रुतेस्तस्य सर्वात्मकत्वादसंकल्पत्वाच्च तमकतुः पश्यति वीतशोक इत्युक्तत्वात् । अत्र आत्मज्ञवन्नान्यस्यात्रैव कृतकृत्यतेति निर्दर्शयितुं सिंहावलोकनन्यायेन पूर्वोक्तव्याकृताव्याकृतोपासनावान्देवतान्तरोपासनावांश्च लोकान्तरगमनयोग्यो योगी देवतामन्ते प्रार्थयतेति श्रुतिरुपदिशति-वायुरिति । मम वायुः शरीरस्थः प्राणः प्राणोपलक्षितं लिङ्गशरीरमुत्क्रान्तं सदमृतं मृत्यु-नाऽनाप्तं तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेम इति प्रकम्याथेममेवं नाऽऽप्नो-द्योऽयं मध्यमः प्राण इति श्रुतेः । अनिर्गं सूत्रात्मानं प्राप्नोत्विति शेषः ।

यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्मैतीत्यादिना वायोरेव परलोकप्रापकत्वोक्तेः ।
अथेदं स्थूलं शरीरं भस्मान्तं भस्मैवान्तः परिणामो यस्य तादृशं पृथि-
व्यंशत्वाद्त्रैव तिष्ठति त्रिति तात्पर्यम् । ओमिति ब्रह्मनाम । अवति
प्राप्नोति सर्वान्पदार्थानयवाऽवति रक्षति सर्वं भूतजातम् । अथवाऽवति
दीप्यत इति स्वयंपकाशं ब्रह्म । ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः
स्मृत इति गीतावाक्यात् । तद्रूप क्रतो क्रतुर्यज्ञः । तद्धेतुत्वात्संकल्पोऽपि
क्रतुः । यथा क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुत इति श्रुतेः । हे संकल्प स्मर ।
यन्ममेष्टं तत्स्मर ।

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावाभावितः ॥

इति भगवद्वाक्यात्क्लिबे कल्पने प्राप्तुं योग्यो भवतीति क्लिबि-
मागमश्छान्दसस्तस्मै क्लिबे जज्ञादेशोऽयस्मयादित्वेन पदत्वात् । मया
प्राप्तुं योग्याय । लोकाय क्रियार्थोपपदस्येति कर्मणि चतुर्थी तं दातुं
स्मरणविषयं कुरु । कृतं यन्मया बाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं तत्स्मर । स्मरेत्यस्य
त्रिरावृत्तिः संभ्रमेण प्रवृत्तत्वात् ॥ १७ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

सूत्रं मरुद्यातु वपुर्ममेदं भस्मान्तमुर्वी प्रणवात्मकस्त्वम् ।

संकल्प्य यत्कर्म कृतं मयेष्टं प्राप्यं च लोकं मम संस्मराद्य ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

पूर्णः सप्तदशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

अथ कर्मकृतसर्वाश्रमेषु परिचरितमग्निं प्रार्थयते—अग्ने नयेति । हे
देव दीप्यति दीप्यत इति देवो द्योतनात्मकाग्नेऽस्मांस्त्वदुपासकान्स्मरया
गतागतरहितेन मार्गेण राये भोग्याय फलाय मुक्तिरूपाय । तादर्थ्ये
चतुर्थी । तदर्थं नय प्रापय । यतो भवान्निश्वानि सर्वाणि वयुनानि
ज्ञानानि कर्माणि वा विद्वाञ्जानन् । किं व जुहुराणं हुँः सनो लुक्छ-
लोपश्चेति सिद्धं कौटिल्यं वञ्चनात्मकं व्यवहारार्थमाचरितमेतः पाप-
मस्मदस्मत्तो युथोध्यमिश्रितं कुरु । नाशयेत्यर्थः । अमिश्रणार्थकाद्युवा-
चोरादादिकादपि बहुलं छन्दसीति श्रुरञ्जितश्चेति हेर्धिर्वा छन्दसीत्य-
पित्त्वविकल्पान्दित्वाभावेन गुणः । निष्पापत्वे मुक्तियोग्यत्वं स्यादिति

भावः । यतोऽधुना वयं नमस्कारमपि कर्तुमशक्ताः शरीरापाटवात्कि-
मुतान्यपरिचर्यामतस्ते तव भूयिष्ठां बहुतरां नमउक्तिं नमस्कारवचनं
विधेमोत्तमपुरुष आशीर्लिङ्गो बहुवचनं छन्दस्युभयथेति सार्वधातुक-
त्वमङ्गल्लोपः क्रियाम नमस्कारेण वै खल्वपीति वचनान्नमोऽस्तु
नमोऽस्त्विति ब्रूव एतावतैव त्वं प्रसन्नो भवेति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥
अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

ज्ञानानि सर्वाणि विदंस्त्वमग्ने संप्रापयास्मान्सुपथा विमुक्तिम् ॥
कौटिल्यमेनः कुरु नः पृथक्त्वां कुर्भो नमोऽन्ते बहुधा स्ववाचा ॥१॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।
संपूर्णोऽष्टादशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

माध्यंदिनेशोपनिषद्रहस्यप्रकाशकं श्लोकसमूहमेतम् ।
कृत्वाऽर्पितं श्रीगुरुपादपद्मे पठत्यजस्रं स विमुक्तिमीधात् ॥ १ ॥

ईशाख्योपनिषद्रहस्यविवृतिं श्रीरामशर्माऽकृत
श्रीकृष्णात्रिकुलोद्भवः कविवरः श्रीसिद्धराजात्मजः ।
शाके खेटगुणाचलावनि १७१९मिते यामीश्वरेऽब्दे सधौ
सेयं श्रीरघुवीरपादकमले भक्त्याऽर्पिता श्रीपति ॥ २ ॥

इति श्रीमद्विद्वन्मुकुटालंकारहीरश्रीराजयोगिवरिष्ठश्रीसिद्धेश्वरसूरि-
सूनुना श्रीरामचन्द्रपण्डिनेन विरचिता श्रीमाध्यांदिनीये-
शावास्योपनिषद्रहस्यविवृतिः समाप्तिमगमत् ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

आनन्दभट्टोपाध्यायकृतमीशावास्यभाष्यम् ।

ॐ दर्शपूर्णमासाद्यश्वमेधान्तं कर्मकाण्डं समाप्तमथेदानीं ज्ञानकाण्डं प्रस्तूयते—ईशा वास्यमिति । ईशा वास्यमित्यादीनां मन्त्राणामपि यथाकथंचन कर्मसु विनियोगः किं न स्यादिति केनचित्पृष्ठ ऋचा पुरुषं ब्रह्माणं दक्षिणतः पौरुषेण नारायणेनाभिष्टौति सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादित्यनेन षोडशर्चेनेत्यादि । तत ईशा वास्यमित्यादिमन्त्राणां कर्मसु प्रमाणतोऽविनियोगात् । यागकल्पनायां तु विशेषं परिहृत्यैव यागकल्पना सा भवति नेतरेति श्रीभगवच्छंकराचार्यो विरोधादेवाविनियोगस्तेषां मन्त्राणां कर्मणीति प्रतिपादयति— ईशा वास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्तास्तेषामकर्मशेषस्याऽऽत्मनो याथात्म्यप्रकाशकत्वादिति । तमेवं सविस्तरं प्रतिपादयति—याथात्म्यमात्मनः शुद्धत्वापापविद्धत्वाशरीरत्वादि वक्ष्यमाणं कर्मणा विरुध्यत इत्यतो युक्तस्तेषां कर्मस्वविनियोगः । न चैवलक्षणत्वं याथात्म्यमुत्पाद्यं संस्कार्यं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं येन कर्मशेषता स्यात् । सर्वासामुपनिषदात्मात्मयाथात्म्यनिरूपणेनैवोपयोगाद्गीतानां मोक्षधर्माणां चैतत्परत्वात् । तस्मादात्मनोऽपृथक्त्वाकर्तृत्वादि शुक्लत्वादि नोपादाय तस्य लोकबुद्धिसिद्धानि कर्माणि विहितानि । यो हि दृष्टेन कर्मफलेन ब्रह्मवर्चसा वाऽदृष्टेन स्वर्गादिना वाऽनुमीयते तत्र च द्विजातिरहं लक्षणाद्यधिकारधर्मवानित्यात्मानं मन्यते सोऽधिक्रियते कर्मस्वित्यधिकारविदो वदन्ति । तस्मादेते मन्त्रा ह्यात्मनो याथात्म्यप्रकाशनेनाऽऽत्मविषयाः स्वात्मविकाराज्ञानं निवर्तयन्तः शोकमोहादिसंसारविच्छित्तिसाधनमात्मैकत्वादिविज्ञानमुत्पादयन्ति । एवमुक्तविषयसंबन्धप्रयोजनान्मन्त्रान्संक्षेपतो व्याख्यास्यामः । अस्य कृत्स्नस्याध्यायस्य दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः । आत्मा देवता । प्रतिमन्त्रं चेशा वास्यं कुर्वन्नेवासुर्या नामेति तिस्रोऽनुष्टुभ आत्मदेवत्या दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः । अत्र च कंचन पुत्रं शिष्यं वा गर्भाधानादिभिः संस्कारैः संस्कृतशरीरमर्थातवेदमुत्पादितपुत्रमिह जन्मनि जन्मान्तरे वा यथाशक्यनुष्ठितयज्ञादिना क्षपितकल्पमनित्यानित्यवस्तुविवेकवन्तं दैववशात्कथंचिदिहामुत्रार्थफलभोगविरागयुक्तं शमदमादिसंपन्नं मुमुक्षुं शिक्षयति । स्वयमाचार्यस्वरूपा सती श्रुतिराह—ईशा वास्यमिति । ईश ऐश्वर्येऽस्य किवन्तं तृतीयान्तं रूपमीशे-

तीष्ठ इतीद् तेनेशेच्छिन्नेशा तेन परमेश्वरेण परमात्मना सर्वजन्तूनाम्नात्म-
भूतेन स्वैनाऽऽत्मनेशा वास्यं वस निवासे वास्यं निवसनीयं किमि-
तीदं प्रत्यक्षादिभिः प्रतीयमानं साक्षिदृश्यं चेदमात्मव्यतिरिक्तं सर्वमि-
दमीशा वास्यं सर्वेषु स्वकार्येषु स्वकारणभूते निवास्यम् । जगति पृथि-
व्यां जगत्यां जगत्युपलक्षिते जगति किंचेति चकारो भिन्नक्रमः । जगति
व्यक्तं च लोकमसिद्धं वस्तुजातं तत्सर्वमीशा वास्यं निवास्यं स्वैनाऽऽ-
त्मना निवास्यम् । किंच वस आच्छानेऽहमेवेदं सर्वमिति परमसत्य-
रूपेणेशा परमात्मनाऽमृतमिदं सर्वं वास्यं छादनीयमाच्छादनीयं कार्यस्य
कारणसत्ताप्रकाशव्यतिरेकेणाऽऽरोपित्वस्याधिष्ठानप्रकाशव्यतिरेकेण पृथ-
क्सत्ताप्रकाशनाभावादेवेदं सर्वं जगदीशा वास्यम् । यतः प्रत्यागात्मनः
सच्चिदानन्दलक्षणपुरुषार्थरूपं स्वत एव सिद्धम् । तेन स्वास्मिन्नारोपि-
तस्याहमिदं ममेदमित्येवमनात्मकस्य सर्वस्यानर्थभूतस्य जगतस्त्यक्तेन
त्यागेन सर्वाधिष्ठानभूतस्वरूपयायात्म्यानुभवसामर्थ्यासिद्धेन त्यक्तेन
त्यागेनाऽऽत्मानं भुञ्जीथाः । भुजोऽनवन इत्यस्य रूपम् । पालनेऽपि
च्छन्दस्यात्मनेपदं भवत्यत आत्मानं भुञ्जीथाः पालयेथाः कृतं कृत्यं
प्राप्तं प्रापणीयम् । आत्मलाभान्न परं विद्यत इति श्रुतेः । त्यक्तैषणस्त्वं
मा गृधः कस्यचिद्धनम् । गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । कस्यचित्परस्य
धनं मा गृधः । अभिकाङ्क्षां मा कार्षीर्धनविषयाभिकाङ्क्षां मा कार्षी-
रित्यर्थः । स्वादिति निपातो वितर्कवचनः । अस्य संपूर्णकामत्वादे-
वान्यार्थविषयाकाङ्क्षा किंनु कर्तव्या न कर्तव्येत्यर्थः । विचार्यमाणे
तथाविधस्यार्थस्याभावादेवाथवा मा गृधः कस्यचिद्धनमित्याक्षेपार्थो न
कस्यचिद्धनमस्ति यद्गृधयेत । आत्मैव सर्वमितीश्वरभावनया सर्वं द्वैत-
मात्रं त्यक्तमत आत्मन एवेदमात्मन एव तु सर्वं परस्य कस्यचित्संब-
न्धित्वेन प्रतीयमानस्य स्वयं संबन्धित्वमापादयितुमभिकाङ्क्षां मा
कार्षीः स्वव्यतिरेकेणातो मिथ्याविषयं ग्रहं मा कार्षीरित्यर्थः । एवमा-
त्माविदः पुत्राद्येषणात्रयसंन्यासेनाऽऽत्मज्ञाननिष्ठतयाऽऽत्मा रक्षितव्य
इत्येष वेदार्थः ॥ १ ॥

अथैतस्यार्थस्य ग्रहणस्य तु साधनत्वेनेदमुपादिशति—कुर्वन्नेवेहेति ।
इह कर्मभूमौ शतं समाः शतं वर्षाणि जिजीविषेद्यदि भवाञ्जीवितुमि-
च्छेत्तर्हि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कुर्वन्नेव भवाञ्जिजीविषेच्छतं समा इति
जीवतः पुरुषस्य जीवितं परमायुरनद्य ऊर्ध्वकर्माणीत्यवधीयते । एवं

त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरैः नराभिमानिनि त्वयि । एवं जीवाति सति कर्म न लिप्यते कर्मणा न लिप्यत इत्यर्थः । नान्यथेतोऽस्ति । इतोऽस्माद्यथोक्तप्रकारादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति । एको ज्ञानमार्गो द्वितीयः कर्ममार्ग एव प्रकारद्वयादन्यत्प्रकारान्तरं नास्तीत्यर्थः । देवताभक्तिरप्युभयात्मिकैव । अतो न विरोधः । एवं चेदशुभं कर्म न लिप्यते । केचिदेवं योजयन्ति—इह लोके कर्माणि यत्नेन दानेनेत्यादिना मुक्तिसाधनत्वेन विहितानि कर्माणि कुर्वन्नेव अतं समाः संवत्सराणि जिजीविषेदिति व्यत्ययः । एवमिहैवं त्वयि वर्तमाने सति तव मुक्तिरस्तिवति शेषः । नान्यथेतोऽस्तिः । इतः प्रकारादन्यथा मुक्तिर्नास्तीत्येतदुक्तं भवति । यथा स्वर्गप्राप्तेर्नानाभूता विशेषास्त्वथा मुक्तेर्न मार्गभेदोऽस्त्यपि त्वेक एव मार्गो ज्ञानलक्षणोऽन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारान्तरेण विद्यमानेन कर्म लिप्यते तथा प्रकारान्तरं नास्तीत्यर्थः । अतः शास्त्रविहितान्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वन्नेव जिजीविषेदिति । कथं पुनरिदमवगम्यत आद्येन मन्त्रेण ससंख्यासंज्ञाननिष्ठोक्ता द्वितीयेन तदशक्तस्य कर्मनिष्ठेति ज्ञानकर्मणो विशेषोपरोधं पर्वतसर्षपवदेवोक्तं न स्मरासि किमित्याद्युक्तम् । यो जिजीविषेत्स कर्म कुर्वन्नेवेति । ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनमिति । तेन जीवित्ते मरणे वा गृधिं मा कुर्वित्घरण्यमियादिति पदमतो न पुनरिषादिति व्यासशासनात् । उभयोः फलभेदं च वक्ष्यति । इमौ द्वावेव पन्थानावनुनिष्क्रान्ततरौ भवतः । क्रियापथश्चैव पुरस्तात्संन्यासपथश्च तयोर्न्यास एवात्यरेषयादिति तैत्तिरीयके ।

द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः ।

प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिश्च सुभाषितः ॥

इत्यादि पुत्राय विचार्य निश्चितमुक्तं श्रीव्यासेन वेदाचार्येण ।

श्रीभगवता—लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।

ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन(ण) योगिनाम् ॥ इति ।

विभागं चानयोर्दर्शयिष्यामः ॥ २ ॥

अथेदानीमाविद्वन्निन्दाऽऽरभ्यते विद्वत्प्रशंसार्थम्—असुर्या नाम त इति । परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुरा असुषु रमन्त इति । तेषां संभूता लोका असुर्या नामशब्दः प्रसिद्धवचनस्ते लोकाः कर्मफलानि जन्मानि येषु लोकायन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्त इति । अन्धेनादर्शनात्मकेन

तमसाऽज्ञानलक्षणेनान्धकारेणाऽऽवृता आच्छादितास्तान्स्थावरान्ता-
ल्लोकांस्ते प्रेत्य मृत्वेमं देहं परित्यज्याभिगच्छन्ति । यथाकर्म यथाश्रुतं ते
तान्गच्छन्ति । ते क इति वानह—ये के चाऽऽत्महनो जना इति ।
आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महननमात्मभेददर्शनं तत्कुर्वन्ति ते केऽविद्वांसः
स्वस्वरूपाविदस्ताद्विपर्ययेण विद्वांसो मुच्यन्ते न त्वात्महनः ॥ ३ ॥

तार्हि तत्कीदृशमात्मतत्त्वमिति तदाह—अनेजदेकमिति । आत्मदेवत्या
त्रिष्टुप् । अतिवेगवान्वायुः प्रसिद्धस्ततो हि वेगवत्तरं मनस्ततोऽप्यतिवे-
गवत्तरमात्मतत्त्वं कथं विरुद्धमिदमुच्यते निश्चलं जवीय इति । नैष
दोषो निरुपाध्युपाधिमत्त्वोपपत्तेः । तत्र निरुपाधिस्वरूपेणोच्यते—अने-
जदेकमिति । सोपाधिस्वरूपेणोच्यते—मनसो जवीय इति । मनसो
जवेनान्तःकरणस्य संकल्पादिलक्षणस्योपाधेरनुवर्तमानात्तत्र प्रवृत्तिश्च
व्यर्थं पुरतः पुरतश्चाऽऽत्मतत्त्वं प्रकाशत इति ज्योतिर्ब्राह्मणे प्रसिद्धम् ।
इहैव दुःस्थस्य मनसो ब्रह्मलोकादिदूरसंकल्पनं नानागमनं क्षणमात्रा-
दित्यतो मनसो जविष्टत्वं लोके प्रसिद्धम् । तस्मिन्मनसि ब्रह्मलोकादि-
दूरं गच्छति प्रथमं प्राप्त इवाऽऽत्मचैतन्याभासो गृह्यते । अतो मनसो
जवीय इत्याह । किंच नैनदेवा आप्नुवन्निति । एतदात्मतत्त्वं देवा द्योतन-
साधनत्वात्सर्वथाऽपि तदात्मतत्त्वं चक्षुरादीन्द्रियाणि देवा नाऽऽप्नुवन्न
प्राप्नुवन्न विषय्यकुर्वन्निति । प्रकाशविषयीकर्तुं वा श्रम एव ततस्तेभ्यो
मनो जवीयः । मनोव्यवहारो व्यवहितत्वात् । नाऽऽभासमात्रमप्यात्मनो
नैव देवतानां विषयो भवति यत्स्यान्मनसोऽपि पूर्वमर्षत्पूर्वमेव गतं
व्योमवव्यापित्वात् । सर्वथाऽपि तदात्मतत्त्वं सर्वसंसारधर्मवर्जिं स्वेन
नीरूपेणाविक्रियं सदुपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवतीवा-
विवेकिनां मूढानामेकमनेकमिव प्रतिदेहं प्रत्याचक्षते स्वत इत्येतदाह—तद्दा-
वत इति । तद्यत्प्रसिद्धमात्मतत्त्वं तद्दावतो दूरं गच्छतोऽन्यान्मनोवागि-
न्द्रियप्रभृतीनात्मविलक्षणानत्येत्यतीत्य गच्छतीव । इवार्थं स्वयमेव
दर्शयति—तिष्ठदिति । तिष्ठन्स्वयं सादित्यर्थः । तस्मिन्नात्मतत्त्वे सति
चैतन्यस्वभावे मातरिश्वा मातर्यन्तरिक्षे श्वयत इति मातरिश्वा सर्वप्रा-
णभृत्क्रियात्मकः । यदा सर्वाणि कार्यकारणजातानि यस्मिन्नोतानि
प्रोतानि यत्सूत्रसंज्ञकं सर्वस्य जगतो विधारयितुं स मातरिश्वा । अपोऽप
इति कर्मनाम । अपः कर्माणि प्राणिनां चेष्टालक्षणाण्यग्न्यादित्यपर्जन्या-
दीनां ज्वलनदहनप्रकाशवर्षादिलक्षणानि यज्ञदानहोमादीनि दधाति
स्थापयति विभजनीत्यर्थः । समष्टिव्यष्टिरूपो ह्यसौ वायुर्धारयतीति वा ।

भीषाऽस्माद्वातः पवत इत्यादिश्रुतिभ्यः सर्वा हि कार्यकारण॥दिविक्रिया
नित्यचेतन्यात्मस्वरूपे सर्वस्याऽऽदिभूते सत्येव भवन्तीत्यर्थः । न
मन्त्राणां जामिताऽस्तीति पूर्वोक्तोऽर्थः ॥ ४ ॥

कंचिद्विशेषं दर्शयन्नाह—तदेजति । यस्तु सर्वाणि भूतानि यस्मिन्स-
र्वाणि भूतानीत्यात्मदेवतास्तिस्त्रोऽनुष्ठुभः । तदेजति । तद्यत्प्रकृतमात्म-
तत्त्वं तदेजत्युपाधित एजति चलति । लज्जेजति । तदेव त्वात्मतत्त्वमतो
नैजति नैव चलति । अवलमेव सच्चलतीव भवतीत्यर्थः । तद्दूरे । वर्ष-
कोटिशतैरप्यविदुषामपाप्यत्वाद्दूर एव । तत् उ एव अन्तिकेऽतिसमीपे
विदुषामात्मत्वात्तदन्तिक एव । अत्यन्तसमीप एव न केवलं दूरेऽन्तिके
तदन्तरस्य सर्वस्य जगतोऽन्तरात्तैव । एष त आत्मा सर्वान्तर इति
श्रुतेः । अस्य सर्वस्य जगतो नामरूपक्रियात्मकस्य तदेव सर्वस्य बाह्यो
व्यापित्वादाकाशवन्निरतिशयसूक्ष्मत्वादतो ज्ञानघन एवेति शासनाग्नि-
रन्तरम् ॥ ५ ॥

यस्तु शोधिततत्त्वंपदार्यो मुमुक्षुः सर्वाणि भूतान्यव्यक्तानि स्थावरा-
न्तानि चेतनाचेतनान्यात्मानं त्वामन्यन्वेति सदा पश्यत्यात्मव्यतिरि-
क्तानि न प्रपश्यति । अपि त्वात्मन्यात्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः । सर्वभूतेषु
चाऽऽत्मानं तेषु सर्वेषु भूतेषु चाऽऽत्मानमनुपश्यति तेषामपि भूतानामा-
त्मानमात्मतत्त्वं न पश्यति यथाऽस्य कार्यकरणसंघातरूपमात्मानं सर्व-
प्रत्ययसाक्षिभूतं सत्यं केवलम् । निर्गुणोऽनेनैव स्वरूपेणाव्यक्तानां
स्थावरान्तानामहमेवाऽऽत्मेति सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं यस्तु पश्यति । तत-
स्तस्माद्दर्शनात् विजुगुप्सते जुगुप्सां घृणां न करोति । गुण रक्षणे । देहा-
दिकं गोप्तुं न गच्छतीति वा । ज्ञानप्राप्तस्यैवानुवादोऽयम् । सर्वा हि
घृणाऽऽत्मनोऽन्यद्द्रष्टव्यं पश्यतो भवति । आत्मानमेव त्वनन्तेषु विशुद्धं
निरन्तरं पश्यतो न प्राणादिनिमित्तमस्तीति प्राप्तमेव ततो न विजुगु-
प्सत इति ॥ ६ ॥

इममेवार्थमन्योऽपि मन्त्र आह सर्वासां श्रुतीनामत्रैव तात्पर्यमिति
प्रदर्शयितुम्—यस्मिन्सर्वाणि भूतानीति । यस्मिन्थयोक्त आत्मानि सर्वाणि
भूतानि तान्येव परमार्थदर्शनादात्मैवाभूदात्मैव संवृतः । परमार्थतो
विजानत एवमात्मतत्त्वं विजानत एतत्तस्मिन्काले तस्मिन्नवस्थाविशेषे
तत्र चाऽऽत्मनि को मोहः । मुह वैचित्ये । को मोहः कः शोकः कः
संसार एकत्वमनुपश्यतः । शोकमोहौ कामवीजमजानतो भवतो न
त्वात्मैकत्वं विशुद्धं गगनोपमं पश्यतः । को मोहः कः शोक इति ।

शोकमोहयोरविद्याकार्ययोः संसारमसंसारमित्यज्ञानयाराक्षेपेण संपदर्श-
नात्सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमेवोच्छेदः प्रदर्शितो भवति ॥ ७ ॥

योऽयमधीतेन मन्त्रेणोक्त आत्मा किंलक्षण इत्यपेक्षायामयं मन्त्रः
प्रवर्तते—स पर्यगादिति । आत्मदेवत्या जगती । स यथोक्त आत्मा
पर्यगात्परितः समन्तादगात्परितो गच्छति सर्वमवगच्छति व्याप्नोति च ।
आकाशवद्व्यापी शुक्रं शुच दीप्तौ शुचिमधीप्तिमदित्यर्थः । अकायम-
शरीरं लिङ्गशरीरवर्जितमव्रणमहतम् । अस्माविरं स्नावाः शिरा न
विद्यन्ते यस्य तदस्नाधिरम् । कविः क्रान्तदर्शी । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्या-
दिश्रुतेः । मनीषी मनस ईशिता सर्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः । परिभूः सर्वेषा-
मुपरि भवतीति परिभूः । स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः । येषामुपरि
भवति यश्चोपरि भवति स स्वयमेव सर्वो भवतीति स्वयंभू । स नित्य-
मुक्त ईश्वरः । याथातथ्यतो यथातथा भाको याथातथ्यं यथाश्रुतकर्म-
फलसाधनतोऽर्थान्कर्तव्यपदार्थान्वयदधादकरोद्विहितवान्यथानुरूपं व्य-
धादित्यर्थः । शाश्वतीभ्यः समाभ्यः संवत्सरात्मभ्यः प्रजापतिभ्य इत्यर्थः
अत्राऽऽद्येन मन्त्रेण सर्वेषणापरित्यागाज्ज्ञाननिष्ठोक्ता । प्रथमो वेदार्थः ।
ईशा वास्यमित्यादिना मा गृधः कस्यस्विद्धनमिति । अज्ञानिनां जिजी-
विषूणां ज्ञाननिष्ठासंभवे सति कुर्वन्नेव कर्माणि जिजीविषेज्जिजीविवेरिति
कर्मनिष्ठा । द्वितीयो वेदार्थः । अनयोश्चिरंतनयोर्मन्त्रः प्रदर्शितः—सोऽका-
मयत जाया मे स्यादिति तस्याज्ञानिनः कर्माणि । मन एवास्याऽऽत्मा
वाग्जायेत्यादिवचनात् । अज्ञत्वं कामित्वं च निश्चितमवगम्यते । तथा
चाऽऽत्मस्वरूपावस्थानं जायाद्येषणासंन्यासेनाऽऽत्मविदा कर्मनिष्ठाप्रा-
तिकूल्येनाऽऽत्मस्वरूपनिष्ठैव दर्शनात् । किं प्रजया करिष्यामो येषां
नोऽयमात्माऽयं लोक इत्यादिना यज्ज्ञाननिष्ठासंन्यासिनसोऽसूर्या
नाम त इत्यादिनाऽविद्वन्निन्दाद्वारेणाऽऽत्मनः स पर्यगादिति वदतो मन्त्रै-
रुपादिष्ठो ? यत्र तत्राधिकृता न कामिन इति । यथा च श्वेताश्वतराणां
मन्त्रोपनिषदि—अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसंयजु-
ष्टमित्यादि विभज्योक्तम् । ये तु कर्मनिष्ठाः यर्म कुर्वन्त एव जिजीवि-
षवस्तेभ्य इदमुच्यते—अन्यं तम इत्यादिना । कथं पुनरिदमवगम्यते
साध्यसाधनभेदोपमर्शनम् । यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः । यदात्मैकत्वविज्ञानं तत्र
केनचिदपि कर्मणा ज्ञानान्तरेण वा स मूढः समुच्चिचीपति । यवतु

समुच्चिचीषयाऽविद्वन्निन्दा । तत्र च यस्य येन समुच्चयः संभवति न्यायतः शास्त्रतो वा तद्विहोच्यते । दैवं वित्तं देवतादिज्ञानं कर्मसंबन्धित्वेनोपन्यस्तेन परमात्मविज्ञानं विद्यया देवलोक इति पृथक्फलाश्रयणात्ततो ज्ञानकर्मणोरिद्वैकैकानुष्ठाननिन्दासमुच्चिचीषया निन्दापरैकैकस्य पृथक्फलाश्रयणाद्विद्यया तदारोहन्ति विद्यया देवलोकः । तत्र दक्षिणायन्ति कर्मणा पितृलोक इति । न हि शास्त्रविहितं किञ्चिदकर्तव्यतामियात् ॥ ८ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति । षडनुष्टुभ आत्मदेवत्याः । अन्धं तमोऽदर्शनात्मकं तमः प्रविशन्ति । के । येऽविद्यामविद्या कर्मेत्यर्थः । अविद्यामग्निहोत्रादिलक्षणाभेव केवलामुपासते । तत्पराः सन्तोऽनुतिष्ठन्तीत्यभिप्रायः । ततो भूय इव ते तमः । ततस्तस्मादन्धात्मकाद्भूय एव बहुतरमेव तमः प्रविशन्ति । ते क इति । य उ विद्यायां रता ये तु कर्म हित्वा य उ एव विद्यायाभेव रता ज्ञान एव रतास्ततो बहुतरमेव तमः प्रतिशन्ति ।

अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तपसाऽऽवृताः ।

तांस्ते पेत्याभिगच्छन्ति अविद्वांसोऽब्रुवा जनाः ॥ इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

अत्रावान्तरफलभेदं विद्याकर्मणोः समुच्चये कारणमाहान्यया फलवदफलवतोः संनिहितयोरङ्गाङ्गितैव स्यादिति —अन्यदेवाऽऽहुरिति । अन्यत्पृथगेव विद्यया क्रियते फलमित्याहुः । अन्यदेवाऽऽहुरविद्याया कर्मणाऽन्यदेव फलं क्रियत इत्याहुर्वेदाः कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इत्यादयः । इत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं धीराणां धीमतां वचनं शुश्रुम । य आचार्या नोऽस्मभ्यं तत्कर्म च ज्ञानं च विचक्षिरे व्याख्यातवन्तस्तेषामयमागमः पारम्पर्यागत इत्यर्थः ॥ १० ॥

यत एवं विद्यां चाविद्यां चेति देवताज्ञानं कर्म चेत्यर्थः । यस्तद्वेदतदुभयं ज्ञानं कर्म च सदैकेन रूपेणानुष्ठेयं यो वेद तस्यैव समुच्चयकारिण एकपुरुषार्थसंबन्धक्रमेण किं स्यादित्युच्यते—अविद्यया मृत्युं तीर्त्वेति । अविद्यया कर्मणाऽग्निहोत्रादिना मृत्युं स्वाभाविकं रागतः क्रियमाणं कर्म ज्ञानं च मृत्युशब्दवाच्यं तदुभयं तीर्त्वाऽतिक्रम्य विद्यया वेदान्तज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते व्वाप्नोति । तद्वदनामृतपशुत्रे यद्देवतात्मगमनम् ॥ ११ ॥

अधुना व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दाः

च्यते—अन्धं तम इति । अन्धं तमः प्रविशन्ति के येऽसंभूतिं संभवनं संभूतिः सा यस्य कार्यस्य संभूतिस्तस्या अन्याऽसंभूतिः प्रकृतिः प्रक्रियते कार्यं यया प्रकृतिः कारणव्याकृताख्यां तामसंभूतिव्याकृताख्यां प्रकृतिकारणमविद्यां कामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकामुपासते ते तदनुरूपमेव फलं तमोऽदर्शनात्मकं प्रविशन्ति । ततस्तस्मादपि भूयो बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति । के ये उ एव संभूत्यां रताः संभूत्यां कार्य-ब्रह्माणि हिरण्यगर्भाख्य एव रतास्ते भूय इव तमः प्रतिशन्ति ॥ १२ ॥

अथाधुनोपासनयोः समुच्चयकरणायावयवफलभेदमाह—अम्भदेवाऽऽहुरिति । अन्यदेव पृथगेवाऽऽहुः फलं संभवात्संभूतेः कार्यब्रह्मोपासनादणिमाद्यैश्वर्यलक्षणं फलमाहुर्वेदाः । तथाऽन्यदाहुरसंभवः दसंभूतेरव्याकृतादव्याकृतोपासनादन्यदेव फलमाहुः । अन्धं तमः प्रविशन्तीति शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं धीरा ये नस्तद्विचचक्षिरे । य आचार्या धीराणवचनं विचचक्षिरे व्याकृताव्याकृतोपासनफलवचनं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

यत एवमतः समुच्चयः संभूत्योर्धुक्त एवैकपुरुषार्थत्वादित्याह—संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह विनाशेन मृत्युर्नाशो धर्मो यस्य स तेन विनाशधर्मणा हिरण्यगर्भोपासनेनैश्वर्यप्राप्तिद्वाराऽनैश्वर्यधर्मकामादिदोषजातं च मृत्युं तीर्त्वा संभूत्या । अत्राकारलेपश्छान्दसः असंभूत्याऽसंभूत्युपासनयाऽव्याकृतोपासनेनामृतं प्रकृतिलक्षणं कारणत्वप्राप्तिलक्षणममृतमश्नुत इति ततश्च पुनः संसारो भवतीत्येवमपरं विद्याकर्मसमुच्चये फलमभिहितम् । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति । स्वतन्त्रस्य सर्वकर्ममन्यासपूर्वस्य सम्यग्ज्ञातस्य फलमभिहितमेवं द्विप्रकारः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो वेदार्थोऽनेन प्रकाशितः । प्रवृत्तिलक्षणस्य वेदार्थस्य विधिप्रतिषेधलक्षणस्य कृत्स्नस्य प्रकाशने प्रवर्ग्यान्तं ब्राह्मणमुपयुक्तम् । निवृत्तिलक्षणस्य प्रकाशने विद्यामुपासत इति । तत ऊर्ध्वं बृहदारण्यकं तत्रापि प्राणादिविषयोपासनं न परं किंचिदन्यान्निर्गुणब्रह्मपरमिति विभज्य दर्शनीयम् । कार्यं सगुणब्रह्मोपासनावाक्यजातं चान्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासत इत्यादिषण्णत्रप्रकाशितार्थस्य प्रकाशने उपयुक्तमितरत्सर्वं निर्गुणतत्त्वैकानिष्टमिति

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायाऽमृतपशुने ॥

इति यदुक्तं तत्र केन मार्गेणामृतत्वमश्नुत इत्यर्चिरादिमार्गेणेत्यु-
च्यते ॥ १४ ॥

एवं यथोक्तोपासनं कुर्वन्नुपासकः स्वदेहस्यान्तकाले प्राप्त आत्मनोऽ-
मृतत्वमाप्तिद्वारभूतमादित्यं याचते—हिरण्मयेन पात्रेणोति । आदित्य-
देवत्याऽनुष्टुप्हे पूषन्हे सूर्यास्मत्पोषक हिरण्मयेन ज्योतिर्मयेन पात्रेणाऽऽ-
धारभूतेन सत्यस्याऽऽदित्यमण्डलस्थस्य ब्रह्मणोऽपिहितं मुखं द्वारमापि-
हितम् । हिरण्मयेन पात्रेण द्वारस्यापिधानं कृतम् । अतस्तत्त्वं पूषन्नपा-
ट्टणु पूषंस्तत्पिधानं त्वमपाट्टणुपगमय । सत्यधर्माय सत्यस्य तवोपास-
नादहमपि सत्यधर्मो जातः । सत्यं धर्मो यस्य स सत्यधर्मा तस्मै सत्य-
धर्माय मह्यं तदपाट्टणु । यद्वा व्यत्ययः । सत्यधर्माय सत्यधर्मस्य
तदूट्टये । १५ ॥

पूषन्नेकपं इति । सूर्यदेवत्या त्रिष्टुप्पोषणात्पूषा रविस्तत्संबोधनं ह
एकपं त्वया सर्वस्य संयमनाद्यमो हे यम सूर्य सुप्रवीरणात्सूर्यस्तत्सं-
बोधनं प्रजापतेरपत्यं प्राजापत्यस्तत्संबोधनं हे प्राजापत्य । एवं संस्तुय
प्रार्थयते—व्यूह रश्मीनिति । रश्मीन्व्यूह विगमय समूह तेजस्तेजस्तापकं
यज्ज्योतिस्तज्ज्योतिस्तत्समूहभेकी कुरु । यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते
पश्यामि ते तव यत्कल्याणतमं मङ्गलतमं रूपं तत्ते तव प्रसादा-
त्तद्रूपमहं पश्यामि । किंच योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि । योऽसौ
मण्डलस्थो व्याकृतावयवो यः पुरुषः पुरुषा आहुः पूर्णत्वाद्वा पुरुषः
सोऽहमस्मीत्यादित्यभेकीकृत्य पश्यामीति ॥ १६ ॥

एवं ब्रह्मोपासकस्य योगिनः शरीरपातोत्तरकालं शरीरं यद्भवति
तदाह—वायुरनिलामिति । लिङ्गोक्तदेवत्यं यजुर्वायुः प्राणोऽनिलं सूर्या-
त्मममृतमधिदैवतं स्वप्रकृतिं हिरण्यगर्भाख्यं प्राणं प्रतिपद्यते । अथान-
न्तरमिदं प्रतीयमानं शरीरमग्नौ हुतं भस्मान्तं भवति । कृतप्रयोजनत्वात् ।
इदानीं योगिनो बलभूतं सर्वत्रेदसारं सर्ववेदमयमक्षरं कथ्यते—ओमिति ।
अवतेराग्नौतेर्वा । ओमिति परमाक्षरस्य योगिनो बलभूतस्य परस्य
ब्रह्मणः प्रणवाख्यस्य स्थूलादिगुणयुक्तस्य ब्रह्मा ऋषिश्छन्दो गावत्रं
परमात्मा देवता । शब्दब्रह्मारम्भे विनियोगः । अपि च यागहोमादिषु
शान्तिपौष्टिककर्मसु चान्येष्वपि काम्यनैमित्तिकादिष्वपि सर्वेष्वस्योका-
रस्य विनियोगः । ओमिति परब्रह्मणो नामनिर्देशः । ओं तद्ब्रह्मेत्यादि-
श्रुतेः । ब्रह्मविष्णुशिवपरब्रह्मात्मकोऽकारोकारमकारार्धमात्रात्मकोऽयर्मा-

कार एवान्त्यकाल उत्तारक इति दर्शयति—आत्मरूपश्च ॐकारस्ततस्तेन ततम् । इदानीं कृतं स्मारयति—कृतं स्मर, इति । लिङ्गोक्तदेवत्यं यजुः । क्रतो क्रतुः संकल्पोऽनेन संकलाविषयो योगिभिर्लक्ष्यते । हे क्रतो हे श्रीभगवन्नग्रे स्मर कृतं ब्रह्मचर्यं मया कृतं तत्स्मर न विस्मर्तव्यम् । हे क्रतो गार्हस्थ्ये मया यत्कृतं तच्च स्मर । पुनश्च यत्साधु कृतं तत्सर्वं कृतं स्मर कृतं स्मरेति । आदरार्थं पुनर्वचनम् । अथवा क्रतुशब्देन यज्ञः संबोध्यते । हे क्रतो हे यज्ञ । यज्ञशब्दोपलक्षितो यज्ञाध्यक्षो यज्ञह-विर्भागभुक् श्रीभगवान्विष्णुः संबोध्यते श्रीभगवान्विष्णो कृतं स्मर मया कृतं त्वया कारितं स्मर कृतं स्मर कृतं स्मरेति ॥ १७ ॥

मार्गं याचते—अग्रे नयेति । आग्नेयी त्रिष्टुप् । हे श्रीभगवन्नग्रे हे सर्वज्ञ नय सुपथा । दक्षिणपार्गनिवृत्त्यर्थं सुशब्दः । शोभनेन मार्गेण देवयानेना-स्मान्नय प्रापय । राये धनाय कर्मज्ञानफलोपभोगाय वा । अस्मान्य-थोक्तज्ञानकर्मकारिणो नयेति संवन्धः । हे देव विश्वानि सर्वाणि वयुनानि कर्माणि प्रज्ञानानि तदनुष्ठितानि च विद्वान्ज्ञानवास्त्वं सुपथा नयेति संवन्धः । किंच युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः । अस्मदस्मत्तः सकाशाज्जुहुराणं कुटिलं कुटिलवञ्चनात्मकमेनस्तत्कृतं चैनः पापं युयोधि योधय पृथक्कुरु । तत्ते विशुद्धाः सन्त इष्टं फलं प्राप्नुयामे-त्यभिप्रायः । किंतु वयमिदानीं किमपि कर्तुं न शक्नुमः । अपि तु भूयिष्ठां बहुतरां नमउक्तिं नमस्कारवचनं ते तुभ्यं विधेम कुर्मः । केव-लनमस्कारवचनेन परिचरेमेत्यर्थः ॥ १८ ॥

वन्देऽहं मङ्गलात्मानं भास्वन्तं वेदविग्रहम् ।

याज्ञवल्क्यं मुनिश्रेष्ठं कृष्णं हरिहरं प्रभुम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीवासुदेवपुरीपूज्यपादप-
रमकारुण्यासादितश्रीकृष्णभक्तिसाम्राज्यस्य श्रीमज्जात-
वेदभट्टोपाध्यायस्य सूनुना चतुर्वेदिश्रीमदानन्दभट्टो-
पाध्यायेन विरचिते काण्ववेदपन्त्रभाष्यसंग्रहे
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

अथानन्ताचार्यकृतमीशावास्यभाष्यम् ।

सर्ववैदिकसंबन्धं हरिं देवशिखामणिम् ।
 देशतः कालतश्चैव गुणतोऽनन्तमाश्रये ॥
 चत्वारिंशे त्विहाध्याये परमात्मनिरूपणम् ।
 क्रियते शोकमोहादिवर्जितैः परलक्षणैः ॥

ईशा वाग्यमित्यस्याध्यायस्य कर्मसु विनियोगो नास्ति । किंतु शुद्ध-
 त्वैकत्वापापविद्धत्वाशरीरत्वसर्वगतत्वाद्यात्मयाथात्म्यप्रतिपादकत्वम् ।
 तस्माद्विहितकर्मणा शुद्धान्तःकरणस्याधिकारिण आत्मस्वरूपप्रकानेन
 शोकमोहादिसाधनमज्ञानं निवर्त्य स्वरूपं दर्शयतीत्यभिधेयसंबन्धप्रयो-
 जनवानिति व्याख्यायते । ईशा वास्यमात्मदेवत्योऽनुष्ठुच्छन्दस्कोऽध्यायो
 दध्यहुडाथर्वण ऋषिर्द्रष्टा । गर्भाधानादिसंस्कारसंस्कृतमधीतवेदं जनि-
 तसुतं यथाशक्तिकृतयज्ञं निष्पापं निःस्पृहं यमनियमोपेतं सुमुक्षुमुपसन्नं
 शिष्यं पुत्रं वा ऋषिरुपदिशन्नाह—ईशेति । ईश ऐश्वर्ये क्विबन्त ईष्ट
 इतीट् । सर्वस्येशिता परमेश्वरः । स हि सर्वजन्तूनामात्मत्वात्सर्वमीष्टे ।
 तेनाऽऽत्मनेशा परमेश्वरेणेदं सर्वं प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धं विश्वं वास्यम् । वस
 आच्छादने । ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत्प्रत्ययो णित्वात्स्वरितः । आच्छा-
 दनीयं सर्वं तेन व्याप्तमित्यर्थः । स एवाधस्तात्स एवोपरिष्ठात् । अन्त-
 र्वहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इत्यादिश्रुतेः । यद्वा—इदं सर्व-
 मीशा परब्रह्मणा वास्यं वस निवासे वासितमुत्पादितं स्थापितं निय-
 मितं च । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति ।
 यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यादिश्रुतेः । न केवलं प्रत्यक्षगम्य-
 मीशा वास्यमपि तु सावरणं ब्रह्माण्डमित्याह—यदिति । यत्किञ्चिच्छ्रु-
 तिप्रमाणसिद्धं जगत्यां जगत् स्थावरजंगमात्मकं शेषं विश्वमीशेनोत्पा-
 दितं स्थापितं नियमितं चेत्यर्थः । अतः कारणात्तेनेशा त्यक्तेन विसृष्टेन
 दत्तेन स्वादृष्टानुसारिणा विषयेण भुञ्जीथा भोगाननुभवेः । इतोऽधिकं
 मा गृधो गृधु अभिकाङ्क्षायां मा काङ्क्षीः । इतो ममाधिकं भवत्विति
 धियं त्यजेत्यर्थः । परमात्माधीनत्वेन त्वदिच्छाया व्याहृतत्वादिति
 भावः । एवं सद्भनं कस्यस्वित्स्वदिति निपातो वितर्कः । न कस्यापीत्य-
 र्थः । स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं

किंचेत्वादिभ्रुवेर्गुरुषदाता परमेश्वरो न स्वामिसंबन्धात्किञ्चित्तमव्यत्पा-
णिजावामिति वैराग्येण भवितव्यमिति तात्पर्यम् ॥ १ ॥

इदानीं चित्तशुद्धयर्थं विहितमवश्यमनुष्ठेयमित्याह—कुर्वन्नेवेति ।
कर्माण्यग्निहोत्रादीनि निष्क्रामाणि मुक्तिहेतुकानि कुर्वन्नेवेह लोके शतं
समाः शतवर्षपर्यन्तं जिजीविषेत् । पुरुषव्यत्ययः प्रकरणात् । त्वं जिजी-
विषेर्जावितुमिच्छेः । भवाञ्जिजीविषेदिति वा । पुरुषायुषस्य शतवर्षपि-
तत्वाच्छतग्रहणम् । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया । यावच्छक्ति-
कर्तव्यं न कदाऽपि त्याज्यमिति ।

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ इति ।

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥

इति भगवद्वचनात् । त्वयीति विभक्तिव्यत्ययस्तवैवं कर्म कुर्वतो जिजी-
विषतो मुक्तिरस्तीति शेषः । इतः प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरेण
मुक्तिर्नास्तीत्ययमभिप्रायः । स्वर्गादिप्राप्तौ यथा नानोपायाः सन्ति न
तथा मुक्तावित्यर्थः । ब्रह्मार्पणबुद्ध्या कृतकर्मणा शुद्धान्तःकरणस्यैव
मुक्तिरिति भावः । ननु कर्मणोऽवश्यं फलेन भाव्यं कथं मुक्तिरित्याह—
न कर्मेति । मुक्त्यर्थं क्रियमाणं कर्म नरे मनुष्ये त्वायि न लिप्यते न
बध्यते । स्वोचितेनासंकल्पितफलेन कर्मणा भगवन्तमाराधयन्तं नरमपि
त्वां न प्रागुत्तरकर्म बाधत इत्यर्थः । मुक्तिकारणान्तःकरणशुद्ध्यापाद-
कत्वेनोपक्षीणशक्तित्वात् । उक्तं हि—

द्वाविभावश्च पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः ।

प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च विभाषितः ॥ इति ॥ २ ॥

अथ काम्यपरान्निन्दति—असुर्या इति । ये के च ये केचिज्जना
आत्महन आत्मानं घ्नन्ति संसारे संबन्धयन्तीत्यात्महनोऽविद्वांसः काम्य-
कर्मपरा आत्महन्तारस्ते प्रेत्य मृत्वा ताड्योक्तानभिगच्छन्ति । आभिराभि-
मुख्ये । ते के । ये लोका असुर्या असुराणामिमेऽसुर्या असुषु प्राणेष्वेव
रमन्त इत्यसुराः प्राणपोषणमात्रपरा अज्ञानिनः केवलविषयासक्तास्तेः
प्राप्या असुर्याः । कीदृशाः अन्धेन तमसाऽज्ञानात्मकेन तमसाऽऽवृता

आच्छादिता अज्ञानाधिक्यकारिणोऽनात्मज्ञाः पुनः पुनर्जायन्ते त्रियम्भे
चेत्यर्थः । उक्तं हि भगवता श्रीगीतायाम्—

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ इति ।

अनेकवित्ताभिभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ इति ।

तस्माद्यथायोगं वर्णाश्रमविहितकर्मणा भगवन्तमाराध्यंस्तत्पसादेन
निवृत्तास्थान्तःकलुषो जातत्रैराग्य आत्मविन्मुक्तो भवतीति प्रघट्टकार्यः ॥३॥

ब्रह्मविदाप्नोति परं तमेवं विद्वानमृत इह भवति मान्यः पन्था अघ-
नाय विद्यते । एवं त्वापि नान्यथेतोऽस्तीत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मज्ञानमेव
मोक्षसाधनमित्युक्तम् । तद्ब्रह्म किंविधमित्यत आह—अनेजदिति ।
त्रिष्टुप्छन्दस्केषमृक् । तद्ब्रह्मानेजत् । एजू कम्पने नैजतीत्यने-
जत् । अकम्पमानोऽभयमचलदिति केचित् । तथात्वे न मनसो जवीय
इत्युत्तरविरोधोऽजरोऽमृतोऽभयो ब्रह्मेति श्रुतेश्च । एकं समाधिकर-
हितम् । न तत्समश्चाभ्याधिकश्च दृश्यत इति श्वेताश्वतरोक्तेः । यद्वा
सर्वभूतेषु विज्ञानघनरूपेणैकम् । एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी
सर्वभूतान्तरात्मेति श्रुतेः । मनसो जवीयो मनो हि वेगवत्प्रसिद्धं ततोऽपि
जवीयो वेगवत्तरं जवोऽस्यास्तीति जववदत्यन्तं जववदिति जवीय
ईयसुनि कृते विन्मत्तोलुंगिति मतुपो लुग्देहस्थस्य मनसो दूरस्थब्रह्मलो-
कादिसंकलनं क्षणमात्राद्भवतीति मनसो वेगवत्तरत्वं तस्याप्यगम्यत्वा-
द्ब्रह्म मनसो जवीय इत्युपपद्यते । किञ्च देवा ब्रह्माद्या अप्येनद्ब्रह्म
नाऽऽप्नुवन्कात्स्न्येनाजानन् । देवा द्योतमानाश्चक्षुरादयोऽप्येतन्नाऽऽप्नु-
वन्न गोचरी कुर्वन्तीति केचित् । तत्तु मनोगम्यत्वादेवापीह स्थितम् ।
पूर्वं सर्वजगत्कारणम् । यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति श्रुतेः ।
अर्षत् ऋष गतौ, अर्षतीत्यर्षज्ज्ञानस्वरूपं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः ।
किञ्च लोकविलक्षणम् । लक्षणान्तरमाह—तिष्ठदिति । तिष्ठतीति तिष्ठ-
त्वस्थाने स्थितमपि सर्वगतत्वाद्धावतो द्रुतं गच्छतोऽन्यान्मनआदी-
नत्येत्यतिश्रम्य तिष्ठत्यचिन्त्यशक्तिकमित्यर्थः । किञ्च मातरिश्वा मात-
र्यन्तरिक्षे श्वयति वर्धत इति मातरिश्वा वायुः । दृभोश्चि गतिष्टद्धयो-
रिति धातुः । तस्मिन्ब्रह्मण्यपः कर्माणि दधाति थारयति । अप इति
कर्मनाम । कार्यकारणजातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि यश्च सूत्रसंज्ञः

सर्वस्य जगतो विधारयिता सर्वपाणभृचेष्टकः सोऽपि वायुः प्राणिनां चेष्टालक्षणानि कर्माणि तस्मिन्ब्रह्मणि स्वाधिष्ठाने सति दधाति । सर्वचेष्टको वायुस्तस्यापि चेतयितृ ब्रह्मेत्यर्थः । भीपाऽस्माद्वातः पवत इत्यादिश्रुतेः । यद्वा मातरिश्वा वायुरपः कर्माण्याप्यन्ते प्राप्यन्ते सुखदुःखानि याभिस्ता अपः कर्माणि । आप्नोतेर्हस्वश्चेति क्विप्, घातोर्हम्बश्च । तानि कर्माणि यज्ञहोमादीनि यस्मिन्दधाति स्थापयति । सर्वपाणिकर्माणि समर्पयतीत्यर्थः । देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित मनसस्पत इमं नो देवदेवेषु यज्ञं स्वाहा वाचि स्वाहा वातेषा इति समिष्टयजुर्मन्त्रे वायुस्थत्वोक्तेः सर्वकर्माणि तावद्वायौ स्थाप्यन्ते । समाधिष्वष्टिरूपोऽसौ वायुरपि तानि सर्वाणि तस्मिन्दधात्वतो यागहोमादीनां कर्मणां परमास्पदत्वं ब्रह्मलक्षणमित्यर्थः ॥ ४ ॥

रहस्यं सकृदुक्तं न चित्तमरोहतीति पूर्वमन्त्रोक्तमपि पुनर्वदति— तदिति । अनुष्टुप् । तत्प्रकृतमात्मतत्त्वमेजति चलति तदेव नैजति च । स्वतो नैव विभेति । अभयमेव सम्मूढदृष्ट्या विभेति च । यद्वैजतिरन्तर्भावित्वप्यर्थः । तदेजयति दुष्टांस्तदेव नैजयति सदाचारानिति शेषः ।

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवतिभि युगे युगे ॥ इति स्मृतेः ।

किंच तद्दूरे दूरदेशेऽस्ति तद्दु तदेवान्तिके समीपेऽप्यस्ति । सर्वगतत्वात् । यद्वा तद्दूरेऽविदुषामब्दकोट्याऽप्यमाप्यत्वादूदूर इवेत्यर्थः । तद्वन्तिके विदुषां ह्ययवभासमानत्वादन्तिक इव न केवलं दूरेऽन्तिकेऽस्ति । किंत्वस्य सर्वस्य नामरूपक्रियात्मकस्य जगतोऽन्तरभ्यन्तरे तदेवास्ति । अस्य सर्वस्य बह्यतो बहिरपि तद्दु तदेवास्त्याकाशवद् व्यापकत्वात् । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति श्रुतेः । यद्वाऽस्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् । पूर्वं कारणरूपमुक्तनिदानां कार्यरूपमुद्दिशति—तदिति । तदात्मतत्त्वमेजति सर्वजन्तुरूपेण स्थितं सञ्चलति तदेव नैजति स्थावररूपावस्थं न चलति तद्दूर आदित्यनक्षत्ररूपेण स्थितत्वात् । तद्दु अन्तिके धरादिरूपेण स्थितात्वात् । अस्य सर्वस्य प्राणिजातस्यान्तर्मध्येऽन्तर्यामिरूपेण स्थितं तदेव । यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयतीति श्रुतेः । अस्य सर्वस्य जगतो बाह्यतस्तद्दु तदेव । कालरूपेण विद्यमानत्वात् । अन्तर्बहिः पुरुषः कालरूप इति

स्मृतेः । चेतनाचेतनरूपमनन्तं ब्रह्मैवेत्यर्थः । एवमुपासितुरर्चिरादिमा-
र्गेण गमनं नास्ति । इहैव ब्रह्मप्राप्तिः । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव
समवलीयन्ते । ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीत्यादिश्रुतेः । तद्वन्तिक इत्यत्र,
उकारोऽपृक्तोऽस्पर्शादिति प्रातिशारुयेन संधिः ॥ ५ ॥

अयोपासनाप्रकारमाह-यस्त्विति । अनुष्टुप् । यः पुनरधिकारी सर्वाणि
भूतान्यव्यक्तादिस्थावरान्तानि चेतनाचेतनान्यात्मनसप्तम्या लुगात्मन्ये-
वानुपश्यति ब्रह्मण्येव सर्वाणि भूतानि स्थितानीति जानाति ।
आत्मानं च सर्वभूतेष्वनुपश्यति । ततस्तस्माद्दर्शनान्न विजुगुप्सते
जुगुप्सां नाऽऽप्नोति । मुक्तो भवतीत्यर्थः । उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा
निन्दा च गर्हणे । गुप्सातोर्गुप्तिञ्जिद्भ्यः सन्निति स्वार्थे सन्प्रत्ययः ।

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥

इति भगवद्वचनसमानार्थको मन्त्रोऽयम् ॥ ६ ॥

इममेवार्थं द्वितीयो मन्त्रो वदतीत्याह-यस्मिन्निति । अनुष्टुप् । यस्मि-
न्नवस्थाविशेषे विजानतः सर्वाणि भूतान्यात्मनि सन्ति । आत्मा च
सर्वभूतेष्वस्तीति विशेषेण ज्ञानवतः पुरुषस्य सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्या-
दिवाक्यार्थविचारेण सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूत्, भवन्ति सर्वभूतेष्वत्र-
स्थित आत्मैक एवेति ज्ञानं भवति ।

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ इति भगवदुक्तेः ।

तत्रावस्थाविशेष एकत्वमात्मैकत्वमनुपश्यतस्तस्य को मोहः कः शोक-
श्चाविद्याकार्ययोः शोकमोहयोः सर्वथाऽसंभवात्सकारणकस्य संसारस्या-
त्यन्तमुच्छेद इति भावः ।

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे ॥ इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

एवंभूतात्मज्ञानिनः फलमाह—स इति । जगती । योऽधिकारी
पूर्वोक्तप्रकारेणाऽऽत्मानं पश्यति स ईदृशमात्मानं पर्यगात्प्राप्नोति ।
छन्दसि लुङ्लुङ्लिट् इति सूत्राद्दर्तमाने लुङ् । कीदृशम् । शुक्रं शुक्लं शुद्धं
रलयोरभेदाद्विज्ञानानन्दस्वभावम् । अकार्यं न विद्यते भोगार्थं कायः
शरीरं यस्य सः । तमकायत्वादेवात्रणमच्छिद्रं पूर्णमित्यर्थः । अस्लाविरं

न विद्यन्ते स्नावाः शिरा यस्य सोऽस्नाविरस्तम् । अकाशमित्त्वने
 लिङ्गशरीरनिषेधः । अस्नाविरमिति स्नावोपलक्षितधातुमयस्थूलशरीर
 निषेध इत्यपुनरुक्तिः । अत्रैव हेतुगर्भविशेषणमाह—शुद्धमनुपहतं सत्त्वर
 जस्तमोभिः । एतदेव स्पष्टयति—अपापविद्धं न पापैर्विद्धं क्लेशकर्मवि
 पाकाशयैरस्पृष्टमीदृशमात्मानं ज्ञानी पर्यगादित्यन्वयः । कायादिरहि
 तोऽपि परमात्मा जगत्सर्जनादि करोत्यचिन्त्यशक्तित्वादित्याह—कवि
 रिति । ज्ञानी यं पर्येति स आत्मा शाश्वतीभ्यः समाभ्यः शाश्वती
 समासु विभक्तिव्यत्ययः । याथातथ्यतो यथातथाभावो याथातथ
 याथाथ्यं तेन यथार्थस्वरूपानर्थान्पदार्थान्वयदधाद्विद्घाति । कीदृशः सः
 कविः क्रान्तदर्शी सर्वज्ञो मनीषी मेधावी ज्ञानस्वरूपः परिभूः परिभवा
 सर्वं वशी करोतीति परिभूः । स्वयंभूः स्वयमेवान्यदनपेक्ष्य भवती
 स्वयंभूः स्वतन्त्रः । कविरित्युत्तरार्थमुपासितुः फलकथनपरमि
 केचिद्व्याचक्षते तत्प्रक्रमभङ्गादुपेक्ष्यम् ॥ ८ ॥

इदानीं पूर्वोक्तप्रकरणानात्मविदः कर्मनिष्ठाः सन्तः कर्म कुर्वन्
 एव ये जिजीविषन्ति तान्प्रत्युच्यते—अन्धं तम इति । षडनुष्टुभः
 विद्याविद्ययोः समुच्चिवचीपया प्रत्येकं निन्दोच्यते । ये जः
 अविद्यां विद्याया अन्याऽविद्या कर्म ता केवलामुपास
 कुर्वन्ति स्वर्गार्थाने कर्माणि केवलमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । अविद्वं
 त्यत्र तदन्वयार्थे नञ्ब्राह्मण इतिवत् । ते पाणिनोऽन्वयमदर्शनात्मकं तमो
 ज्ञानं प्रविशन्ति संसारपरम्परामनुभवन्तीत्यर्थः । ततस्तस्मादन्वयात्मक
 त्तमसः संसाराद्भूय इव । इव एवार्थः । बहुतरमेव तमस्ते प्रविशन्ति
 ते के । य उ ये पुनर्विद्यायामात्मज्ञाने देवताज्ञान एव रताः कर्म हितं
 विहितकर्मानुष्ठानेन प्रत्यवाये सत्यन्तःकरणशुद्ध्यभावेन ज्ञानानुव
 यादिति भावः । अन्येऽमुं मन्त्रमन्यथा व्याकुर्वन्ति । यथा—आत्मय
 थार्थ्यज्ञानस्यैवान्यथाज्ञाननिन्दयाऽऽवश्यकत्वोपपादनायान्यथाज्ञानस्य
 क्तमसुर्यलोकसाधनत्वमनूयान्यथाज्ञाननिन्दनस्य ततोऽप्यधिकानर्थस
 धनत्वमन्येन मन्त्रेणोच्यते । न तु केवलकर्मनिन्दनं तदभावे विद्या
 अध्यवसायत्वाभावात्केवलकर्मणामप्रसक्तेः । कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिर्ण
 विपेदित्येवकरणं कर्मात्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थेन केवलकर्मकरणविधान
 भावाच्च । अत्रैवं योजना—येऽविद्यामन्यथाज्ञानमुपासते तेऽन्धं तमो ना
 नरकं प्रविशन्ति । असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मोति वेद चेदिति श्रुतेः

अथ ये जना विद्यायामु आत्मयाथाध्यर्षज्ञान एव रता न त्व-धतमः-
साधनान्यथाज्ञाननिन्दने ते ततोऽन्यथाज्ञानं प्राप्य तमसः सकाशादभूय
इव बहुतरमेवान्धं तमः प्रविशन्तीति । ९ ॥

ज्ञानकेवलकर्मणोः फलभेदमाह—अन्यदेवेति । विद्ययाऽऽत्मज्ञाने-
नान्यदेव फलममृतरूपमाहुर्ब्रह्मव-दिनः । अविद्यया केवलकर्मणा साध्य-
मन्यदेव फलं पितृलोकादिरूपमाहुर्विद्वांसः । कर्मणा पितृलोको विद्यया
देवलोको देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशंसन्तीत्यादि-
श्रुतेः । कथमेतदवगतमित्यत्र आह इतीति । इत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो
वर्यं धीराणां धीमतां वचनम् । य आचार्या नोऽस्मभ्यं तत्कर्म च ज्ञानं
च स्वरूपफलतो विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तस्तेषामयमागमः पारम्पर्या-
गत इति भावः । द्वितीयपक्षे तु विद्ययाऽऽत्मयाथाध्यर्षज्ञानेनान्यदेव
मोक्षैकदेशलक्षणं फलं प्राप्यमाहुर्वृद्धा अविद्ययाऽन्यथाज्ञाननिन्द-
याऽन्यदेव मोक्षैकदेशफलरूपं फलमाहुरिति धीराणां वचनं शुश्रुम । ये
धीरा नोऽस्मान्प्रति तन्मोक्षसाधनं विचचक्षिरे व्याचचक्षिरे । तस्मादुपप-
न्नः समुच्चय इति ॥ १० ॥

समुच्चयमाह—विद्यामिति । विद्याऽऽत्मज्ञानमाविद्या कर्मान्यथाज्ञान-
ननिन्दनं वा । चद्वयं परस्परसमुच्चयार्थम् । तदुभयं सह पुरुषार्थहेतुत्वेन
यो वेद, एकेनैव पुरुषेणानुष्ठेयमिति जानाति सोऽविद्ययेश्वरार्पणबु-
द्ध्याऽकृताग्निहोत्रकर्मणा मृत्युं मारकमन्तःकरणफलं तीर्त्वाऽन्तःशुद्ध्या
कृतकृत्यो भूत्वा विद्ययाऽऽत्मज्ञानेनामृतं भावप्रधानो निर्देशः । अमृतत्वं
मोक्षमश्नुते प्राप्नोति । उक्तं हि श्रीगीतायां भगवता—

यत्संख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ इति ।

सांख्ययोगशब्दौ ज्ञानकर्मपरौ ॥ ११ ॥

उक्तमेवमुत्तरमन्त्रत्रयेण समर्थ्यते—अन्धं तम इति । येऽविद्यामुपा-
सते तेऽन्धं तमः प्रविशन्तीत्युक्तम् । तत्राविद्यस्वरूपमुच्यते—अमंभूति-
मिति । ये प्राणिनोऽसंभूतिं नास्ति संभूतिर्जगत उत्पत्त्यादिर्धस्मात्सोऽ-
संभूतिस्तं संभूतेरुपलक्षणत्वात् । परमेश्वरो न जगदुत्पत्त्यादिकर्त्ताऽपि
तु स्वभावत एवोत्पद्यतेऽवतिष्ठते नश्यतीत्यात्मानमुपासते तेऽन्धं तमः
प्रविशन्तीत्यर्थः । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि
जीवन्तीत्यादिश्रुतेः । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वात् ।

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनिश्वरम् ।
 अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥
 एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
 प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥
 आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मानि जन्मानि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधर्मा गतिम् ॥ इति भगवदुक्तेश्च ।
 अन्यत्पूर्ववत् । यद्वा यमनियमादिसंबन्धवान्विज्ञानात्मा कश्चिन्नास्ति ।
 जलबुद्बुदवज्जीवाः । मदशक्तिवद्विज्ञानमित्यादिदुर्वादिनो बौद्धा अनेन
 निन्द्यन्ते । ये नरा असंभूतिं न संभूतिरसंभूतिस्तां मृतस्य पुनः
 संभवो नास्ति । अतः शरीरान्तेऽस्माकं मुक्तिरेवेति य उपासते सिद्धा-
 न्तयन्ति तेऽन्धं तमः प्रावशन्ति । तथा य उ ये च
 संभूत्यामेव रताः संभवत्यस्या इति संभूतिः परदेवता तत्रै-
 वाऽऽसक्ताः कर्मपराङ्मुखाः स्वबुद्धिमालिन्यमजानाना आत्मज्ञानमात्र
 एव रता आत्मैवास्ति नान्यत्कर्मान्यादिति कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोः संब-
 न्धो नास्तीत्याभिप्रायवन्त इत्यर्थः । ते नरास्ततोऽन्धात्तमसो भूय इव । इव-
 शब्दो निपातो बह्वर्थो बहुतरं तमो विशन्ति । यद्वा व्याकृताव्याकृतो-
 पासनयोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते । तेन यथा संभवनं संभूतिः
 कार्यस्योत्पात्तिस्तस्या अन्याऽसंभूतिः प्रकृतिः कारणमव्याकृताख्यं
 तामसंभूतिमव्याकृताख्यं प्रकृतिकारणम् । अविद्याकामकर्मबीजभूतामद-
 र्शनात्मिकां य उपासते ते तदनुरूपमेवान्धं तमः प्रविशन्ति संसारमेव
 प्राप्नुवन्ति । ये तु संभूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भादावेव रतास्ते
 ततस्तस्मादपि भूयो बहुतरमेव तमः प्रविशन्ति ॥ १२ ॥

अथोभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवतः फलभेदमाह-अन्य-
 देवेति । संभवात्संभूतेः कार्यब्रह्मोपासनादन्यदेव पृथगेवाणिमात्रैश्वर्य-
 लक्षणं फलमाहुः कथयन्ति धीराः । तथाऽसंभवादसंभूतेरव्याकृतो-
 पासनादन्यदेव फलमुक्तमन्धं तमः प्रविशन्तीत्याहुः । क्लेशोऽधिकतर-
 स्तेषामव्यक्तासक्तचेतसामिति भगवदुक्तेः । इत्येवंविधं धीराणां धीमतां
 वचः शुश्रुम वयं श्रुतवन्तो ये धीरा नोऽस्माकं तत्पूर्वं संभूत्यसंभूत्यु-
 पासनफलं विचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १३ ॥

उक्तं सर्वमुपसंहरति-संभूतिं चेति । संभूतिं सकलजगत्संभवैकहेतुं
 परब्रह्म विनाशं विनाशोऽस्यास्तीति विनाशम् । अर्थआदिभ्योऽङ्गि-

ईशावास्यभाष्यम् ।

त्यरूपत्ययः । विनाशधर्मकं शरीरादिसंसारं तदुभयं शरीरिशरीररूपं द्वयं यो योगी सहैकीभूतं वेद जानाति । नित्यानित्यं वस्तु विवेचयतीत्यर्थः । देहभिन्नोऽहं देही वाऽऽसं कर्मनिमित्तमिति ज्ञात्वा शरीरेण ज्ञानोत्पत्तिकराणि निष्कामकर्माणि कृत्वेश्वरेऽर्पयतीति भावः । स ज्ञानी विनाशेन विनाशवता शरीरेण सात्त्विककर्मानुष्ठानद्वारा मृत्युं तीर्त्वाऽन्तःकरणशुद्धिं संपाद्य संभूत्याऽऽत्मज्ञानेनामृतत्वमश्नुते मुक्त प्राप्नोति । यद्वाऽस्या अर्थान्तरम् । यथा—संभूत्यसंभूत्युपासनयोरेकपुरुषार्थत्वात्समुच्चय एव युक्त इत्याह—संभूतिं चेति । अत्र विनाशं विनाशे[ने]तिशब्दद्वयेऽवर्णलोपो द्रष्टव्यः । पृषोदरादित्वात्साधुरन्यदाहुरसंभवादिति प्रकरणात् । संभूतिं विनाशं च व्याकृताव्याकृतोपासनद्वयं यः सह वेदोभयमुपास्त इत्यर्थः । स योग्यविनाशेनाव्याकृतोपासनेन मृत्युमनैश्वर्यमधर्मकामादिदोषजातं च तीर्त्वाऽतिक्रम्य संभूत्या हिरण्यगर्भोपासनेनामृतं प्रकृतिलक्षणमश्नुते प्राप्नोति । यद्वा संभूत्या संभवतीति संभूतिर्हिरण्यगर्भादिदेवता तथा संभूत्या संभूत्युपासनया मृत्युमन्तःकरणमलारूपं तीर्त्वाऽतिक्रम्याविनाशेन विनाश उपलक्षणमुत्पत्तिविनाशादिदोषरहितेन परात्मना तज्ज्ञानेनामृतं मोक्षममश्नुत इति भिन्नक्रमेण पदयोर्व्याख्यानम् ॥ १४ ॥

एवं प्राप्तधिकारं शिष्यं प्रति परमात्मस्वरूपं निरूप्य तत्साक्षात्कारो मोक्षसाधनमित्यतीतग्रन्थेनोक्तम् । स चेश्वरसाक्षात्कारो न श्रवणादिमात्रेण भवति । नापि मोक्षः साक्षात्कारमात्रेण किंतु भगवदनुग्रहादेव । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तन्नं स्वामिति श्रुतेः । अतोऽनुष्ठितश्रवणमननादिकेनापि साक्षात्कारार्थं प्राप्तसाक्षात्कारेणापि च मोक्षार्थं यथा भगवत्प्रार्थनं कार्यं तत्प्रकारप्रदर्शनार्थां हिरण्यमेन पात्रेणेत्याद्युत्तरमन्त्राः । तत्राऽऽदित्यरूपोपासनमाह—हिरण्यमेन पात्रेणेति । अनुष्टुप् । हिरण्यमिव हिरण्यं ज्योतिर्मयं यत्पात्रं पिबन्ति यत्र स्थिता रश्मयो यत्र स्थितानिति पात्रं सूर्धमण्डलं तेन तेजोमयेन मण्डलेन सत्यस्याऽऽदित्यमण्डलस्थस्याविनाशिनः पुरुषोत्तमस्य श्रीभगवतो मुखं मुखमिति सर्वविग्रहोपलक्षणम् । लीलाविग्रहस्वरूपमपिहितमाच्छादितं वर्तते यत्तन्मुखं हे पूषन्पुष्पातीति पूषा तत्संबोधनं हे भक्तपोषक परमात्मंस्त्वमपावृण्वपावृण्वनाच्छादितं कुरु । किमर्थं, सत्यधर्माय दृष्टये ।

सत्यं सत्यज्ञानानन्दात्मकं त्वद्रूपं धारयति हृदये चिन्तयतीति सत्यधर्मा तस्मै । चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । सत्यधर्मस्य मदादिभक्तजनस्य दृष्टये दर्शनाय साक्षात्काराय । दृशिर् प्रेक्षणेऽस्माद्भावे क्तिन्प्रत्ययः । व्रश्चभ्रश्जसृजमृ-जयजराजभ्राजच्छर्मा ष इति शस्य षत्वं ष्टुना ष्टुरिति ष्टुत्वमित्यृषि-प्रार्थनम् ॥ १५ ॥

एतदेव स्पष्टीकृत्य ऋषिर्याचते—पूषन्निति । उष्णिग्यजुरन्तोष्णि-वित्रपदाऽन्त्यो द्वादशक इति वचनात् । हे पूषन्ह एकर्षे । एकश्चासा-वृषिश्रैकर्षिः । ऋष ज्ञाने । हे मुख्यज्ञान हे यम यमयति सर्वमिति यमो योऽन्तरो यमयतीति श्रुतेः । हे सूर्य । सूरिभिर्ज्ञेयत्वात्स सूर्यः । सूरिश-ब्दात्तद्धितो यत् । यस्येति चेतीकारलोपः । हे प्राजापत्य । प्रजानां पतिः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भस्तस्य वेदोपदेष्टृत्वेन पिय । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं तस्मै वेदांश्च प्रदिणोति सर्वानिति श्वेताश्वश्रुतेः । मदीयान्रश्मीन्प्र-काशयन्व्यूह तेजःसमूहं च स्वरूपं बाह्यं च मदीयं ज्ञानं विस्तारयेत्यर्थः । तथा यत्ते रूपं कल्याणतमं परममङ्गलं मङ्गलानां च मङ्गलमिति स्मृतेरस्ति तत्ते तव प्रसादादहं पश्यामि । यद्वा हे पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य प्रजापतेर्धर्मस्यापत्य नरनारायणात्मन्रश्मीन्मच्चक्षुष उपघात-कान्स्वान्रश्मीन्व्यूह विगमय । तेज आत्मीयं ज्योतिःसमूहमुपसंहर मह-र्शनयोग्यं कुरु । अन्यत्समानम् । केन प्रकारेण पश्यसीत्त्वत आह— य इति । योऽसौ पूरुषः पूर्णु शेतेऽसौ मण्डलान्तःस्थो यः पुरुषोऽसौ तदितरप्रतीकस्थितश्च पुरुषः सोऽहमस्मि भवामि सूर्यमण्डलादिप्रती-कस्थो मद्दृष्टान्तःस्थो ज्योतीरूपश्चैक एवेति प्रकारेण ते रूपं पश्यामी-त्यर्थः । एतादृशैक्यज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वादिति भावः । अत्रासौ च शाकटायन इति प्रातिशाख्ये न यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोप इति प्राप्तलोपप्रतिषेधादसावसाविति द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

इदानीं मरिष्यतो मम वायुरध्यात्मपरिच्छेदं हित्वाऽधिदेवतात्मान-मनिलं प्रविशत्विति प्रार्थयते—वायुरनिलामिति । वायुरनिलं यजुषी । ओमितिपरमाक्षरस्य योगिनामालम्बभूतस्य परस्य ब्रह्मणः प्रणवा-ख्यस्यास्थूलादिगुणयुक्तस्य ब्रह्मा ऋषिश्छन्दो गायत्रं परमात्मा देवता शब्दब्रह्मारम्भविरामे च यागहोमादिषु शान्तिपौष्टिककर्मसु चान्येषु विनियोगोऽस्य कृतः । त्रिभिर्यज्ञान्योगी स्मारयतीत्यनुक्रमणी । हे परमा-त्ममरिष्यतो मम वायुः प्राणो वायुग्रहणं सप्तदशलिङ्गोपलक्षणार्थम् ।

तथा च सप्तदशात्मकलिङ्गरूपः प्राणोऽध्यात्मपरिच्छेदं हित्वाऽधिदैवत-
रूपं सर्वात्मममृतं सूत्रात्मानमनिलं मुख्यप्राणं प्रतिपद्यतामिति वाक्य-
शेषः । वायुर्वै गौतम तत्सूत्रेण वायुना हि गौतम तत्सूत्रेणायं च लोकः
परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृश्यानि भवन्तीति श्रुतेः । ज्ञानक-
र्मसंस्कृतं लिङ्गमुन्क्रमयत्वित्यर्थः । अथानन्तरमिदं स्थूलशरीरमग्नौ हुतं
सद्भस्मान्तं भस्मैवान्तो यस्य तद्भस्मान्तं भस्मावसानं भूयात्कृतमयोज-
नत्वात् । ॐ प्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमग्न्याख्यं ब्रह्माभेदेनोच्यते ।
ॐ हे क्रतो संकल्पात्मक स्मर यन्मम स्मर्तव्यं तस्यायं कालः समुप-
स्थितोऽतः स्मर यस्त्वं ब्रह्मचर्ये गार्हस्थ्ये च मया परिवरितस्तस्मर ।
तथा कृतं यन्मया बाल्यमभूत्पद्ययावदनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर क्रतो स्मर
कृतं स्मरेति पुनर्वचनमादरार्थम् । यद्वा प्रत्यक्षत एव देहस्य भस्मान्त-
त्वदर्शनाद्देहनाशे च तदन्तर्गतस्य ब्रह्मणो जीवन्मरणाद्यवशंभावादि-
त्याशङ्क्यामिदमुच्यते । अत्रायमर्थो यद्यपीदं शरीरं भस्मान्तं दृश्यते
तथाऽपि तदन्तर्बर्तिनः परमेश्वरस्य न मरणादिदोषमसङ्गः । कुनो व्यत्य-
यादानिलमनिलो वायुर्यदाऽमृतममृतोऽथ तदा ब्रह्मामृतामिति किं वक्तव्यं
तदमृतत्वस्य कैमुत्प्रासिद्धत्वादिति । ननु संसारिणो वायोः कथममृतत्वं
संभवति रदुपचारेण तर्हीश्वरस्यापि तथाविधममृतत्वं स्यादित्याशङ्क्य
वायोर्देहनाशेऽपि तत्कार्यविज्ञानतिरोभावाभावोऽस्त्येव । वायुना वै
गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृश्यानि
भवन्ति म्लेच्छन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषाऽनस्तमिता देवता
यद्वायुरिति बृहदारण्यकश्रुतेः । अथ प्रणवमतीकं प्रार्थयते—ओमिति ।
ॐ ओतत्वादिगुणयुक्त हे क्रतो ज्ञानरूप मां स्मर मया कृतं
ध्यानादिकं च स्मर । अभ्यासस्तात्पर्यार्थः । अभ्यासेनार्थविशेषं मन्यत
इति यास्कोक्तेः परमात्मकर्तृकं स्मरणं भक्तानुग्रहोन्मुखं त्वमेव । अवती-
त्योम् । अव रक्षण इत्यस्माद्धातोरन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् ।
ततोऽवतेष्टिलोपश्चेति पञ्चमीनिर्देशादवतेः परस्य मनिनष्टिलोपे कृते
ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपशयाश्चेति धातोरकारवकारयोरुठौ तयोः सव-
र्णदीर्घे सति सार्वधातुकेति गुणे रूपासिद्धिर्धातोरन्तत्वादुदात्तत्वं त्रिमा-
त्रत्वं प्रातिशाख्यात् ॥ १७ ॥

साक्षात्कारप्रार्थनानन्तरमग्निप्रतीकं भगवन्तं मोक्षं प्रार्थयते—अग्ने
नयेति । अगस्त्यदृष्टाऽऽग्नेयदेवत्या अन्ते यज्ञान्योगी स्मारयतीति

कात्यायनस्मरणात् । हे देव क्रीडादिगुणविशिष्ट हेऽग्नेऽग्निपतीक भगव-
 न्मस्मान्सुपथा शोभनेन मार्गेण देवयानलक्षणेन नय गमय । सुपथेति
 विशेषणं दक्षिणायनमार्गनिवृत्त्यर्थम् । यतो गतागतलक्षणेन दक्षिणाय-
 नमार्गेण निर्विण्णा वयं य(अ)तोऽग्ने त्वां याचामहे । पुनर्गमनागमनवर्जि-
 तेन शोभनमार्गेणास्मान्कर्मफलविशिष्टान्मय । सुपथेत्यत्र ऋक्पूरब्धूः-
 पथामानक्ष इत्यप्रत्ययो नानित्यत्वात्समासान्तविधेः । वृद्धिरादैच्,
 इतिवत् । किमर्थं, राये धनाय मुक्तिलक्षणाय । कीदृशस्त्वम् । विश्वानि
 सर्वाणि वयुनानि कर्माणि मज्ञानानि वा विद्वाञ्जानानि च जुहुराणं
 हुर्छा कौटिल्ये शानच्, जुहोत्यादित्वेन द्वित्रादौ सति रूपम् । कुटिलं
 प्रतिबन्धवञ्चनात्मकमेनः पापमस्मदस्मत्तः सकाशाद्युषोधि पृथक्कुरु
 वियोजय नाशयेत्यर्थः । यु मिश्रणामिश्रणयोरदादित्वाच्छब्दो-
 पद्वित्वे छान्दसं हेर्धित्वम् । ततो विशुद्धाय ते तुभ्यम् । अनुदात्तत्वा-
 द्युष्मदादेशः । भूयिष्ठां बहुतरां नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम कुर्याम ।
 ईदृशाभीष्टसाधकस्य तव प्रतिकरणं नमस्कारपरम्परैव न त्वन्यत्प्रत्युपक-
 रणमस्तीति भावः । यद्वा हे देवाग्नेऽस्मान्सुपथा पुनरावृत्तिवर्जितेनार्चि-
 रादिमार्गेण राये मोक्षाख्यवित्ताय नय मुक्तिदो भव । कुतो हे देव,
 आसंसारमस्मदनुष्ठितानि विश्वानि पूर्णानि मोक्षाय पूर्वाप्तानि वयुनानि
 सत्कर्माणि । वयुनमिति कर्मनामेति नियष्टूक्तेः । यद्वा वयुनानि श्रवण-
 मनननिदिध्यासरूपाणि ज्ञानानि भवान्वेद । त्वद्वत्तया वयुनयेति भाग-
 धते वयुनशब्दस्य ज्ञानार्थकत्वात् । ननु मारब्धकर्मभिर्बद्धस्य तव कथं
 मोक्ष इत्यत आह—अस्माञ्जुहुराणमल्पान्कुर्वत् । संसारे परिवर्तयदि-
 त्यर्थः । ह्वर चलन इति धातुः । छान्दसत्वेन ह्वादिरीदृशमेनः पापम-
 निष्टं कर्मेत्यर्थः । तदस्मदस्मत्तो युषोधि वियोजय । वयं च ते तुभ्यं भूयिष्ठां
 नमउक्तिं विधेम । न च प्रकारान्तरेण प्रतिकर्तुं शक्नुम इत्यर्थः ॥१८॥

इति चत्वारिंश एक एवानुवाकः ।

इति श्रीमन्नागदेवभट्टात्मजेन प्रथमशाखिना श्रीमदनन्ता-
 चार्येण विद्वज्जनकृपापात्रभूतेन विरचितायां वेदा-
 र्थदीपिकायां काण्वशाखीयसंहिताभाष्ये

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

====

